

KERESZTÉNY MAGVETŐ

88. ÉVFOLYAM 4. SZÁM — ALAPÍTÁSI ÉVE 1861

KIADJA AZ UNITÁRIUS EGYHÁZ

1982

KERESZTÉNY MAGVETŐ

4. SZÁM

1982

88. ÉVFOLYAM

KOLOZSVÁR-NAPOCA

TARTALOM

Köztársaság Napja	189
-----------------------------	-----

TANULMÁNYOK

Dr. Gounelle, André: Egységes üzenet a változó világban	190
Dr. Szabó Árpád: Újabb szempontok az Ótestamentum vallása tanulmányozásához	195
Kelemen Lajos: Ádámos és régi emlékei	208
Kónya Ádám: Kilyén vallatása	210
Ferenczi Géza: Adalékok a homoródkarácsonyfalvi unitárius templom róvásfeliratának a megfejtéséhez	214
Bencző Dénes: A homoródalmási unitárius temető	220
Lakatos István: Öreg ember kívánságai	223

SZÓSZÉK—ŰRASZTALA

Nyitrai Mózes: Az élet tisztelete	226
Kovács István: Keresni kell az embert	228
Óriások és törpék	230
Kökösi Kálmán: Újjászületés	232
Kovács István: Még nem késő	235
Szabó Zoltán: Várakozásunk beteljesedik	237
Nagy Endre: Várakozás	238
EGYHÁZI ÉLET — HÍREK	241
KÖNYVSZEMLE	246

KERESZTÉNY MAGVETŐ

Alapítási éve 1861

Megjelenik negyedévenként

Kiadja az Unitárius Egyház

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, Bdul Lenin nr. 9. Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Lenin út 9. Telef.: 146—09. Szerkesztő Bizottság: Dr. Kovács Lajos (elnök és felelős szerkesztő), dr. Erdő János (felelős-szerkesztő helyettes), dr. Szabó Árpád, Szabó Dezső (szerkesztők), Sebe Ferenc és Andrási György (tagok).

KÖZTÁRSASÁG NAPJA

Köztársaságunk kikiáltásának 35. évfordulóját ünnepeljük. Nemzedéknyi idő telt el az emlékezetes nap óta. Visszatekintve az azóta megtett útra, megállapíthatjuk, hogy hosszú történelmi időszakon haladtunk át. Nem annyira az időtartam tekintetében, hanem az elért eredmények, a megvalósítások szempontjából. Ettől a dátumtól kezdődött el az az eredményekben gazdag szakasz, amely az új társadalom győzelmét jelezve, 1965-ben a köztársaság mellé odaírta a szocialista jelzőt. A hetvenes években pedig rátérhetett a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtésének útjára. Mint Nicolae Ceaușescu, Köztársaságunk elnöke mondotta: „Hazánk nehéz és zaklatott történelmi fejlődésének folyamatát tekintve, jogos büszkeséggel mondhatjuk el, hogy csakis a szocializmus teremtette meg az elmaradottság, a gyengénfejlettség gyors felszámolásához szükséges feltételeket és biztosította Románia lendületes előrehaladását valamennyi tevékenységi területen.“

Megelégedéssel tekinthetünk Köztársaságunk 35 esztendejének erőfeszítéseire és megvalósításaira. Románia ebben az időszakban erőteljes gazdasági-társadalmi fejlődésen ment át, és erős, korszerű iparral, mezőgazdasággal rendelkező ipari-agrár országgá vált, s ezáltal lehetővé vált az ország erőteljes fejlesztése, a nép életszínvonalának emelése.

Szocialista társadalmi rendünk egyik legnagyobb megvalósítása a demokratikus szervek széleskörű rendszerének a kialakítása, amely lehetővé teszi a dolgozók részvételét a társadalmi irányítás és tevékenység minden terén.

A Román Kommunista Párt Országos Konferenciája határozott választ adott hazánk gazdasági-társadalmi fejlődésére, legégetőbb kérdéseire a jelenlegi körülmények között. Minden erőnk megvan, hogy belépjünk az általa meghatározott új fejlődési szakaszba, a munka és az élet új minősége meghonosításának szakaszába. Tőlünk, a mi munkánktól függ az ország jelene és jövője. Ennek tudatában, a felelősség jegyében munkálkodik ma egész népünk a termelési viszonyok tökéletesítéséért, a tudomány és a kultúra felvirágoztatásáért, az életszínvonal és életminőség szüntelen emelkedéséért.

A köztársaság kikiáltásának 35. évfordulóját a munka jegyében köszöntjük azzal a meggyőződéssel, hogy terveinket valóra váltva, tovább erősítjük e tájak lakóinak — románoknak, magyaroknak, németeknek és más nemzetiségűeknek — közös, szocialista hazáját.

Dr. GOUNELLE, ANDRÉ

EGYSÉGES ÜZENET A VÁLTOZÓ VILÁGBAN*

Az előadás választ keres arra a kérdésre, hogy a változó és egyre sokrétűbb világban a vallás adhat-e egységes feleletet a különböző helyzetekben élő ember létkérdéseire, és hogy egy vagy több üzenetre van-e szüksége a ma vallásos emberének.

Az üzenet fogalma és ismertető jegyei

Mindaz amit mondanak vagy írnak, még nem üzenet. Amikor levelet írunk rokonainknak, hogy tájékoztassuk őket életünkről, amikor az író elbeszél egy történetet, a közgazdász elemzi az ország gazdasági helyzetét, a tanár új ismeretet magyaráz hallgatóinak, a filozófus a lét kérdéseit tanulmányozza, mindez lehet hírközlés, történet, elbeszélés, gondolkodás kifejtése, de valójában nem nevezhetjük üzenetközlésnek. Viszont amikor valaki azért ír regényt, hogy rávilágítson egy tűrhetetlen helyzetre, s olvasóit reagálásra készítse, amikor azért írunk levelet, hogy rávegyük barátunkat, változtassa meg eddigi életvitelét, amikor a tanár felhívja diákjait, hogy álljanak ki az általa értékesnek tartott ügy mellett, amikor megpróbáljuk vallási vagy filozófiai nézeteinket átadni a hallgatósnak, ezt már üzenetnek nevezzük. Az üzenet egy sajátos típusú kijelentés- és közlésmód. Négy vonással kell rendelkeznie, hogy megfeleljen lényegének és rendeltetésének.

a) Az üzenet mindig egy konkrét helyzetre néz, tartalma és irányulása a körülményekhez igazodik. Természetesen mindannyian jól tudjuk, hogy a beszéd — bármiféle legyen is az — nem lehet általános és időtlen. Mindig benne élünk egy helyzetben, amit mondunk és írunk csak az általunk tapasztaltak ill. élmények reflexiója lehet.

Vannak azonban olyan gondolkodás-, ismeret- vagy kifejezőmódok, amelyek már magukba foglalnak egy bizonyos távolságot a történésektől. Pl. egy filozófus vagy teológus alapvető tanítása, a matematikus szabálya, a művész alkotása olyan érvényességet igényel, amelyet nem köt a létrehozó alkalom. Természetesen benne gyökereznek, de túl is mutatnak azon, mert egyetemességre törekszenek. Az ilyenfajta beszéd-, vagy gondolkozásmód az elvonatkoztatás felé irányul, s különbséget tesz az állandó

---

* Az Unitárius Világszövetség — IARF — teológiai konferenciáján (Maredsous, Belgium, 1981. júl. 23) tartott előadás; rövidített szöveg, fordította dr. Szabó Árpád.

es a pillanatnyi között. Itt a különleges és az esetleges csupán a kundulópontjai egy átfogóbb jelentés iránti igénynek.

Ezzel szemben az üzenet egy sajátos helyzetben akar valami jelentőségteljeset közölni. Nem szándékszik általános rendszereket körvonalazni, hanem beilleszkedik az eseményeknek egy sajátos csoportjába. Az üzenet csak saját összefüggésében érheti el teljes jelentését, s valójában nem is lehet megérteni a kiváltó körülményeken kívül. Szorosan kapcsolódik egy tényleges pillanathoz, a dolgok egy bizonyos állapotához, a történeti helyzethez és időhöz.

b) Az üzenet mindig valakinek „szól“. Az adott történelmi helyzetben és időben keresi a hallgatót; nem a világon bárhol élő örök embert, hanem a konkrét élő személyt, akit meg is lehet nevezni. A hallgató, akit el akar érni, akit megtalálni és mozgósítani akar, lehet egy személy, de lehet csoport, vagy közös vonásokkal bíró kisebb közösség is (Pál apostol egyazon városban élő keresztényekhez írta leveleit). Az üzenet egy sajátos kategóriájú emberekhez szól, akikre hatni akar, s akiktől azt várja, hogy meghallgassák. Ez a cél végleges és pontosan meghatározott. Természetesen itt lehetne érvelni azzal, hogy az írók és a művészek is nyilvánosan, tehát közönségnek nyilatkoznak meg és igénylik a meghallgatást. Ez igaz, de ez a közönség sokrétűen változatos, homályos körvonalakkal és bizonytalan vonásokkal. Az érdeklődésük is különböző széles skálán mozog. Viszont az üzenetnek pontos irányulása van: a személyt vagy a megismerésített csoportot keresi. Célját megvalósítandó különböző eszközöket és módszereket vesz igénybe (pl. nyelv, kultúra), amelyekhez igen sokszor alkalmazkodik is, de nem annyira, hogy a meghallgatás érdekében feladja, vagy megváltoztassa az üzenet lényegét. A hangsúly az üzenet hatásán, a meggyőzés képességén és a befolyás hatalmán van.

c) Az üzenet legfontosabb vonása egyrészt megmozgatni az embereket és dolgokat. Nem olyan beszéd tehát, amely tájékoztatást kíván adni, vagy leírni, ill. elemezni a dolgok állását. Célja megváltoztatni a helyzetet, amelyből kinő és a hallgatók magatartását, akik számára elhangzik. Egy olyan beszéd, amelyben van elégséges erő elindítani egy dinamikus folyamatot és energiákat szabadítani fel. Az üzenet mindig egyszerre cselekvés és cselekvésre ösztönzés. Abból a helyzetből nő ki, amely nem tud közömbös maradni az események folyásával szemben, s ezért küzdelemre hív és elkötelezésre szólít mindaz ellen, ami elfogadhatatlan az élet számára. Ezért van, hogy az üzenet hangja sokszor sürgetővé, türelmetlenné, vagy szenvedélyessé válik.

Másrészt a hallgatóságát fel akarja lelkesíteni, ki akarja mozdítani értelmi vagy szellemi vakságából, közömbösségéből; felrázni az érzéketlenségből és lemondásból, s felébreszteni erőit a kitűzött célok elérhetősége és megvalósíthatósága által. Mindez sok reményt és erős felelősségérzetet tételez fel. Egy igazi és őszinte üzenet abból a meggyőződésből fakad, hogy a jövő nyitott, még ha kompromisszumokra van is kilátás.

d) Az üzenetet közlő, ill. hirdető személy a mondanivalót általában nem a maga nevében fogalmazza meg, hanem olyan valaki nevében, aki rajta felül áll, meghaladja őt. Tehát nem a saját minőségében, vagy éppen tekintélye alapján beszél. Meg van győződve arról, hogy az ő

küldetése a legfőbb valóság hírnökének lenni. Ez a valóság akire, vagy amire hivatkozik és tekintélyét idézi lehet egy filozófiai vagy politikai eszmény (igazság, szabadság, béke, emberi jogok), lehet egy közösség (nép, nemzet, emberiség, egyház), vagy pedig — és ez áll fenn a vallási üzenet esetében — Isten, a teremtő és gondviselő valóság, létünk alapja. Az ószövetségi próféták is minden beszédüket ezzel kezdték: „Így szól az Úr“. De ha a személy maga viszonylag jelentéktelennek is tűnik, nem szabad ellentmondásnak lennie aközött, amit mond és aki mondja, mert másként elveszíti szavahihetőségét. A lényeges az üzenet igazságtartalma, azok a valláserkölcsei alapelvek, amelyeket képvisel és meg akar védeni. Az üzenetet hirdető személy ereje nem önmagában van, hanem ezekben az alapelvekben (ez is ószövetségi vonás: a hírnök gyengesége nem okoz kárt az üzenet erejének).

Az üzenet olyan beszéd, amelyet egy adott helyzetben intézünk személyhez, vagy személyekhez az igazság, alapelv, hatalom nevében azért, hogy érzelmi válaszra, ill. cselekvésre mozgósítsuk őt vagy őket.

Sokféleség és egység

Lehetséges-e egy egyetemes üzenet, vagy pedig el kell fogadnunk, fenntartanunk, vagy éppen támogatnunk az üzenet sokféleségét? A válasz nem lehet más, mint az, hogy a világban, amelyben élünk nem kell feladnunk sem a sokféleséget, sem az egyetemességet, inkább meg kell tanulnunk a kettőt társítani és összekapcsolni.

a) Először vizsgáljuk meg a világot, amelyben élünk. Azt látjuk, hogy vallási, filozófiai és politikai üzenetek sokfélesége verseng, vagy éppen kerül ellentétbe egymással. Gyakran mondják, hogy korunkat a pluralizmus jellemzi. Ez igaz, jóllehet a helyzet nem új, hiszen a világ sohasem volt egységes. A különbség csak az, hogy mi ma sokkal konkrétbben érzékeljük ezt, mint ahogyan a múltban tették. A múltban a földrajzi, népi és társadalmi megosztottság állott fenn. Vallási szempontból voltak keresztény, mohamedán, buddhista stb. országok. Egy adott területen belül egység volt, mert csak egy vallás üzenete uralkodott, a többit csupán megtűrték. Amikor több vallás osztozott ugyanazon a területen, egymás mellett léteztek, de valójában sohasem találkoztak. A protestánsok és katolikusok, keresztények és zsidók, keresztények és mohamedánok ugyanazon a területen természetesen érintkeztek egymással, de sohasem keveredtek, elkülönült lakosság voltak.

Ma egy olyan világban élünk, amely egybetartozik, mert ugyanazon események egyszerre milliókat érintenek, másrészt azonos életmód és technika érvényesül mindenfelé. Ugyanakkor azonban széttagolt is, mert a szomszédunk, aki mellettünk él teljesen idegen számunkra, jóllehet ugyanazon országrészhez tartozunk, ugyanazt a nyelvet beszéljük, ugyanabban a városban, vagy éppen házban élünk együtt. De nincs ugyanazon kultúrigényünk, és az életről vallott nézeteinkben sincs semmi közös.

b) Ebben a pluralisztikus és széttagolt világban az üzenet is csak sokféle lehet, mert valóságos emberek számára bír jelentéssel, és egy határozott elkötelezettség felé irányítja őket. Világos, hogy ugyanazt nem mondhatjuk mindenkinek, ha azt akarjuk, hogy számára lényeges legyen.

Ahhoz, hogy eredményesen dolgozzunk, figyelembe kell vennünk a hallgatók valóságos helyzetét, s úgy formálni mondanivalóinkat, hogy találjon nyelvükhöz, kultúrájukhoz és nevelési szintjükhöz. Ha általánosan beszélünk vagy egyetemességre törekszünk, mindez az üzenetet jelentéktelenné és hatástalanná teszi. Amikor mindenkihez beszélünk, senki sem hallgat ránk. A szemtől-szembe mondott szó felébreszti az emberben a felelősségérzetet és állásfoglalásra készíti.

c) Az elmondottakat figyelembe véve vajon az egyetemességet úgy kell-e tekintenünk, mint megtévesztő ideált, és eldobni magunktól? Korántsem, mert amint láttuk, ez a világ ellentmondásos: a fennálló különbségek ellenére az emberek érintkeznek egymással és párbeszédet folytatnak. És mindazok dacára, amik különbözővé teszik őket, mégis csak teremtmény-társak, akik között közösség áll fenn. Mi az tehát, ami közös valamennyiünk számára?

Mindenekelőtt az emberi lét feltételei, amelyek ugyanazon elemeket tartalmazzák, mint öröm és fájdalom, félelem és reménység, szeretet és gyűlölet, elmélkedés és szenvedély, életigenlés és haláltudat, stb. Jelentőségüket nem szabad leértékelnünk. Az a mód, ahogyan ezeket az életben megtapasztaljuk ill. átéljük, kultúrkörnyezet szerint különbözhetik, de mert mindenütt megtaláljuk, ez a tény egy erősen meghatározott emberi létazonosságot alakít ki. A legtöbb esetben ezek az egzisztenciális valóságok adják az „élethelyzetet“, amellyel a vallásos üzenetek számolnak és találkozni akarnak. Ebből következik, hogy a különféle üzeneteknek van egy egyetemes jelentőségük: minden ember felé irányulnak, mivel mindannyian ugyanabban a mélyen gyökerező egzisztenciális valóságban találkozunk.

Az embernek ma olyan világa van, amely mindannyiunk számára közös. Úgy jelenik meg, mint a mi közös tulajdonunk, amelyért együtt kell hordoznunk a felelősséget. Földünk különböző részei egyre jobban függenek egymástól; többé senki sem élhet egyedül, vagy rejtőzködhetik el az elidegenedés modern barlangjaiban. A történelem folyamán először olyan közös kérdésekkel állunk szemben, amelyeket csak együtt tudunk megoldani. Ez olyan egységes helyzetet teremt, amely nemcsak igazolja, de igényli is az egyetemes üzenetet. Igényli, hogy a sokféle vallási üzenetek, sokszor disszonánsnak tűnő kórusai, egyetlen szimfóniává csendüljenek össze, amely felelősséggel emel szót az ember testvérisége s a világ, mindannyiunk közös otthona érdekében.

Vajon nem esünk-e ellentmondásba a sokféleség és a kétségbevonhatatlan egység állításával? Látszatra igen, de ezt az ellentmondást fel lehet és fel is kell oldanunk. Meg kell tanulnunk az egyetemes összekapcsolni a sajátossal, a sokféleséget összebékíteni az egységgel. Az üzenetnek úgy kell kijelölnünk a helyét és irányítanunk azt, amilyen pontosan csak lehet; mindig a konkrét, tehát sajátos célokra kell tekintenie, másként hatástalan és használhatatlan lesz. Ugyanakkor azonban értékét az adja, hogy általános alapelvekre épül és megfelelő széles tekintéssel bír. Az egyetemesség nem jelent egyöntetűséget s nem zárja ki a sokféleséget. Az egyetemesnek a sajátoson keresztül kell kifejezésre jutnia a sokféle és különböző üzenetekben, amelyeknek azonban közös a szelleme és a célja.

Melyek azok az eszmények és alapelvek, amelyeket a szabadelvű vallásos embernek hirdetnie és védelmeznie kell? Anélkül, hogy a teljesség igényével lépnénk fel, soroljunk fel ezek közül néhányat.

a) A szabadelvű vallásnak a gondolkodásra és elmélkedésre kell felhívnia az embereket. Ma mindkettő veszített erejéből, mintha az emberek elfelejtenék, vagy mellőznék azt, amit Tillich a „mélység dimenziójának“ nevez. Civilizációnk hajlamos arra, hogy semmibe vegye az olyan gondolkodást, amelyet haszon nélkülinek minősít, a cselekvést és technikát részesítve előnyben. A bölcelet számára a tanításban kijelölt hely állandóan csökken, mert állítólag nem praktikus, hiszen nem ad kézbe semmilyen foglalkozást, mintha gondolkodni az élet értelme és céljai felett haszontalan lenne. Az egyházak is — és itt elsősorban a fundamentalistákra gondolunk — a maguk részéről bizalmatlanok a gondolkodással szemben, mert nyugtalanító kérdéseket vethet fel, megkérdőjelezhet alapvető dogmákat, vagy vitába szállhat a vezetők kijelentéseivel. A kátek, hitvallások, a jelszavak sok esetben csak azt a célt szolgálják, hogy elhallgattassák az eredeti gondolkodást és azt betanult leckével helyettesítsék.

A szabadelvű vallás szerint a kijelentés egyik forrása a józan értelem, a gondolkodás. Ezt a hitelvet a jövőben még fokozottabban szóhoz kell juttatnunk. Nekünk nincs mit félnünk az írott szó kényszerítő tekintélyétől. A kész formulák helyett engedjük teret a gondolkodásnak, az írott betű helyett a valláserkölcsi igazság önmagában rejlő tekintélyének.

A modern világ nagy időfogyasztó. Nagyszámú és érdekes tevékenységet ajánl, amelyek valósággal felfalják napjainkat és éveinket; viszont a gondolkodás időigényes, azért, hogy elmélyüljön és kifejlessze magát. Így például olyan hatalmas tömegű információ ostromol nap, mint nap, hogy nem jut időnk feldolgozni és elrendezni azt. Itt valaki azzal érvelhetne, hogy korunkra inkább az egyetemek, a tudományos kutatás, a magasszintű gondolkodás rendkívüli fejlesztése a jellemző. Ez igaz, de akkor ez a fejlődés a gondolkodás szakembereinek, technikusainak az ügye, akik írásaik magasszintű virtuóztatásával távol tartják a beavatottakat, az emberek nagy többségét. Többé már nem tudjuk, hogy gondolkodhatnánk egyszerűen, az alapvető dolgok erejével és mélységével. Gondolkodni annyit jelent, mint embernek lenni, mint otthon lenni a világban s megérteni az életet. A gondolkodás a legjobb védelem az elgépiesedés és fanatizmus ellen. A szabadelvű vallás elsőrendű feladata gondolkodásra hívni fel és bátorítani a szemlélődést. Az embert csak akkor szolgálhatjuk, ha megismertetjük vele az élet értelmét és célját, hivatását a világban, s ezáltal elvezetjük Isten, a világ és a felebarát szeretetére. S mindezt a gondolkodás útján, mert csak ez méltó igazán az emberhez.

b) A szabadelvű vallás üzenetének egyik központi kérdése az élet tisztelete. A „tisztelet“ szó nem elég hangsúlyos, az oltalmazás és szolgálat megfelelőbb lenne. Mert nem csak azt kell szem előtt tartani, hogy ne ölj, ne pusztíts, hanem az életet fenn kell tartani, megóvni és erősíteni. Elméletileg mindenki egyetért ezzel, mégis a gyakorlatban jelentéktelen okok miatt elhanyagolják, elnyomják és rombolják az életet. És

az ember, aki tudatában van mindennek, maga veszélyezteti felelőtlenül és erkölcsi gátlás nélkül a saját életét. A vallási üzenet legidősebb feladata ma éppen az, hogy az ember egzisztenciális érzésén keresztül felrázza a világ lelkiismeretét a béke megőrzésére, kiteljesítésére és az élet odaadó szolgálatára.

c) A szabadelvű vallás üzenetét jellemző harmadik vonásként a párbeszédet kell megemlítenünk. Elfogadjuk és támogatjuk a sokféle üzenet lehetőségét, s nem akarjuk kizárni az olyan hangokat, amelyek mások mint a mienk. Vallásunk éppen a lelkiismeretszabadság jegyében született. Viszont sokszor hallunk olyan megnyilatkozásokat az egyes vallások, ill. egyházak képviselői részéről, amelyek csak a magukét hangsúlyozzák, anélkül, hogy odafigyelnének a többiekre. A pluralizmus azonban nem lehet egyszerűen csak a monológok összessége. Kapcsolatot kell teremtenünk és beszélgetnünk kell azokkal, akik különböznek tőlünk. Nem mintha ez az egységre vezető út lenne. Különbözők vagyunk és azok is fogunk maradni, s ez sokkal jobb, mert a különbségek eltűnése elszegényedést jelentene. A párbeszéd lehetőséget ad a jobb megismerésre és megértésre, s egyben egymás őszintébb tiszteletére és megbecsülésére is. A párbeszéd elősegíti a fejlődést, arra kényszerít, hogy mélyüljünk el jobban saját állásfoglalásunkban, a mások megjegyzéseire és kritikáira adott válaszunkban, s végül nyitottá tesz a mienktől, különböző értékek és meglátások befogadására. A párbeszédnek pártatlannak és őszintének kell lennie. Pártatlannak, mert a különbségek kihangsúlyozása nem történhetik az egyezések és hasonlóságok rovására, és őszintének, mert megismertetni akarjuk magunkat és megismerni másokat.

A szabadelvű vallás üzenetének hirdetésében, a változó világban, új, alapvető tájékozódásra és magatartásra van szükségünk, egy új közeledésre az élethez. Ha elfogadjuk és magunkévá tesszük az üzenet igazságtartalmát az emberekkel és a világgal való kapcsolatunkban, akkor tudni fogunk különböző módon bár, de még emberibb formában élni. Mert azért vagyunk vallásos emberek, hogy még igazabb emberek legyünk.

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

ÚJABB SZEMPONTOK AZ ÓTESTAMENTUM VALLÁSA TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

A 19. század utolsó és a 20. század első felében általános volt a meggyezés, különösen a protestáns ótestamentumi kutatás körében, hogy Izrael vallása jelentős vonását a kanonikus próféták tanításában lehet megtalálni. Ezek a próféták a J.e. 8. század közepétől, Ámostól kezdve az etikai monotheizmus hírnökei voltak. Ebben nemcsak Izrael korábbi vallásos hagyományaitól különböztek, hanem saját koruk vallásának hivatalos képviselőitől is. Különösen a papsággal álltak ellentétben, és el-

keseredetten — ha elvileg nem is ellenségesen — ostromozták Izrael egész kultuszrendszerét. Eszerint a prófétai elem volt az egyedüli, amely tovább vitte Izrael vallásának éltető lelkét és biztosította páratlan fejlődését. Az utóbbi negyven-ötven év alatt azonban ezt az előfeltevést erősen megkérdőjelezték. Felfedezték az istentisztelet pozitív jelentőségét és jellegét Izrael vallásos életében, és így az előzően tett túlzottan éles megkülönböztetések a prófétai és a más elemek között lassan elhalványultak.¹

A következőkben vizsgáljuk meg azokat az elemeket, amelyek egyaránt fontos összetevői az Ótestamentum vallásának és együttesen hatottak annak sajátos jellegére és alakulására.

Mítosz és szertartás

S. Mowinckel munkássága hatására különösen a skandináv és az angol kutatók között kialakult az ún. „mítosz és szertartás“ iskola. Azonban az iskola elnevezés itt helytelen. Inkább arról van szó, hogy bizonyos kérdéseket közös alapállásból közelítettek meg, s ugyancsak az összehasonlító vallástudomány eredményeit használták fel, különös tekintettel a „mítosz“ fogalmának új értelmezésére.²

A mítosz, amint ebben az összefüggésben használatos, nem azonos az istenekről szóló történetekkel, s nem jelent egyfajta primitív tudományos kísérletet sem a világ eredetének és jelentésének, valamint különböző jelenségeinek magyarázatára. Hanem jelenti a szertartási cselekményeket kísérő szóbeli beszédet, amellyel az ember megkísérli ellenőrizni az őt körülvevő, előre nem látható erőket, különösen a természet erőit. „A szertartásban a mítosz azt a történetet mondta el, ami éppen akkor lejátszódott; leírta a helyzetet; de ez a történet nem azt a célt szolgálta, hogy szórakoztassa a hallgatóságot, hanem az erőt és a hatalmat képviselte. A helyes szavak ismétlésének megvolt a hatalma, hogy előidézze, vagy újraterejtse azt a helyzetet, amelyet megrajzolt.“³ És bár kultúrák szerint változott, mégis volt egy közös alappal bíró szertartás-forma, amelyet mítosz kísért, és megtalálható volt az ősi Közel-Kelet legtöbb részén, különösképpen Babiloniában, Egyiptomban és Kánaánban. Ez a következő elemeket tartalmazta:

1. az isten halálának és feltámasztásának drámai bemutatása;
2. a teremtés drámájának elmondása, vagy jelképes bemutatása;
3. a rituális harc, amelyben az isten győzedelmeskedett valamennyi ellensége felett, különösen a káosz erői felett, amelyek megsemmisítéssel fenyegették a világ megállapított rendjét;
4. a szent házasság, amely biztosította a termékenység folytatólagosságát;
5. a győzelmi menet, amely az isten újbóli trónraemelésével végződött.

Természetesen ezek közül nem valamennyi mítosz-szertartási forma jelenik meg szükségszerűen minden esetben. Egyes részek megjelenhettek átalakított formában, megváltozott jelentéssel a különböző kultúrák összefüggéseiben. Sőt mi több, a mítoszok, kiszabadulva eredeti rituális helyzetükből, szabadon körbejárták és tisztán min. irodalom éltek tovább

olyan kultúrákban, amelyek soha vagy legalábbis többé nem fogadták el a mítosz-szertartásformákat.

Milyen mértékben volt egy ilyen mítosz-szertartási forma egészben vagy részben élő valóság az ősi Izrael vallásos életében? A kérdés tanulmányozása során azt bizonyították, hogy a Genézis 1. részében található teremtés-elbeszélés eredetileg annak a mítosz-szertartási komplexumnak volt része, melyet a Sátorok ünnepén rendeztek. A teremtés hét napja megfelel az ünnepség hét napjának. A hasonló babiloniai teremtés-mítosz az ottani újévi Akitu ünnepnek volt a része.⁴ Az Énekek Énekét úgy értelmezték, mint szertartási énekek gyűjteményét, amelyeket a szakrális házasság szertartása alkalmával használtak.⁵ Végül azt állították, hogy elégséges bizonyítékkal rendelkezünk magában az Ótestamentumban arra nézve, hogy rekonstruálhassuk az izraelita újévi ünnepségeket, a Sátorok ünnepe szertartását. Ez magába foglalta Jáhvének és házastársának, Anat-nak a templomból való kivitelét egy sátorba, amelyet egy szőlőskertben állítottak fel; Jáhvé győzelmének megünneplését, aki diadalmaskodott az uralmát fenyegető valamennyi kaotikus erő felett; a szakrális házasságnak a sátorban való végbemenetelét; Jáhvé halálát és a gyász egy bizonyos ideje után az életbe való újabb visszatérését és a templomba való győzelmes visszavitelét. A frigyládanak, mint Jáhvé jelenléte jelképének feltehetően fontos szerepe volt a rituális körmenetben. A templomban Jáhvé uralkodott, amíg csak a változó évszakok ismét a szertartás újra lejátszásához vezettek.⁶ Noha az izraelita kultikus gyakorlat ilyen természetű rekonstrukciójának elfogadása vagy visszautasítása — végső elemzésében — az Ótestamentum legfontosabb részeinek részletes tanulmányozásától függ, mégis megengedhetünk bizonyos általános észrevételt a módszertant illetően.

Minden alapvető módszertannak az Ótestamentumból kell kiindulnia az ősi Közel-Kelet világa felé s nem fordítva. Ennél a pontnál számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a héberek, bár az ősi Közel-Kelet világhoz tartoztak, mégis különböztek attól, mégpedig pontosan abban, hogy ők Istent elsősorban nem a természet ismétlődő formáiban találták meg, hanem bizonyos sorsdöntő, egyedülálló történelmi eseményekben, amelyeket úgy magyaráztak, mint Istenük üdvöt adó vagy büntető tetteit.⁷ Tehát bármely egyenes átvitele a gondolkodásformáknak egy természetközpontú mítosz-szertartási komplexumból Izrael vallásába nagyon óvatosan kezelendő. Minden vallás, de különösen a népi vallások szinkretikus jellegűek, és befogadnak hitformákat és gyakorlatokat más vallásokból. Ezért meglepő lenne, ha az Ótestamentumban nem lennének meg a mítosz-szertartás fogalmainak jegyei. Mindez azonban válasz nélkül hagyja azt a kérdést, hogy miben áll a héber vallás lényege.

Bizonyos szavak, vagy kifejezések jelentéstartalma sokban függ az összefüggéstől, amelyben élnek. Ugyanazon vagy hasonló szavak eltérő kultúrkörnyezetben különböző dolgokat jelenthetnek. Pl. Marduk királysága kiemelkedő jelentőségű a babiloniai szövegekben; Baál királysága a Ras Shamra-i szövegekben; Jáhvé királysága pedig a Zsoltárookban, de ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy e gondolatnak közös jelentése van a babiloniai, kanaánita és izraelita vallásos körökben. És az sem következik, hogy ilyen kifejezések egy közös kultikus élethelyzetet igényelnek, hogy megmagyarázhatjuk azokat. Továbbmenően nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy a vallásos nyelv lehet hivatkozó, jel-

képes, átvitt értelmű és hagyományban gyökerező. Így abból a tényből, hogy a Zsoltárokban találkozunk azzal a kiáltással, hogy „Jáhvé él“ (18, 46) és megtaláljuk Jáhvé ébresztését (35, 23; 44, 23), valamint annak leírását, hogy Jáhvé elaludt (78, 65) — tehát mindazokat a kifejezéseket, amelyek előfordulnak a babiloniai meghaló és feltámadó isten, Tammuz kultuszában, még nem következtethetünk arra, hogy Jáhvé jellegzetesen meghaló és feltámadó isten volt; annál is inkább, mivel a 78. Zsoltárban állandó utalás történik Jáhvé hatalmas tetteire Izrael történetében, fájdalmas utalással az ő mostani nyilvánvaló tétlenségére.

Tehát nem lehetünk bizonyosak afelől, hogy a mítosz-szertartásforma milyen mértékben volt közös az ősi Közel-Kelet kultúráiban. Az előbb említett kérdések értelmezése még nyitott és vita tárgyát képezi.⁸ Általában azt mondhatjuk, hogy bár az Ótestamentumban sok rész van, különösen a prófétai könyvekben (Ám 2,7; Hózs 2 r; Jer 2,20 kv), amelyek világosan mutatják, hogy a fogság előtti Izraelben a népi vallásnak igen gyakran szinkrétikus formája volt, még sincsenek meggyőző bizonyítékok arra nézve, hogy a héber vallás valaha úgy gondolkodott volna Jáhvéről, mint meghaló és feltámadó istenről, vagy mint aki részt vesz a szakrális házasságban. A héber vallásos kifejezések szótára sokat gazdagodott, és bizonyos hittételek fejlődését, nevezetesen a teremtésről szóló tanítást, erősen befolyásolta a természeti kultusszal való kapcsolat. Az egyiptomból való kijövetel óta, vagy legalább annak a teológiai hagyomány szerinti idejétől kezdve, amely tükrözte ez esemény jelentőségét, volt Izraelben egy éltető vallásmag, amely kisarjadt a talajból, de másként mint az, amelyet a mítosz-szertartási forma vetett el és ettől egészen különböző gyümölcsöket hozott.

Királyság

A kutatók általában megegyeznek abban, hogy a mítosz-szertartási formában, bárhol is találjuk, a király központi szerepet játszik. És valóban a szertartást úgy határozták meg, mint „olyan cselekmények sorát, amelyeket a király azért tesz, hogy a közösség jólétét biztosítsa a jövődő minden vonatkozásában“.⁹ Az ősi Egyiptomban az uralkodó fáraó nemcsak istenhez hasonló, hanem maga a megtestesült isten volt. Máshol, pl. Mezopotámiában a királyt úgy tekintették, mint az isten szolgáját, vagy munkatársát, de nem mint isteni személyt. Bár az is igaz, hogy sokszor azonosították az istennel, abban az értelemben, hogy az isten szerepét játszta a különböző kultikus cselekményekben, beleértve a szakrális házasságot és a kultikus megaláztatás szertartásait, amelyek a halált és feltámadást jelképezték. Habár a túlzott általánosítások sok helytelen következtetést vontak is le a király és a termékenység, vagy a főisten közti kapcsolatot illetően az ősi Közel-Keleten, a tények világosan bizonyítják, hogy a király mindenütt fontos szakrális szerepet töltött be, éppen hivatalánál fogva.¹⁰

Mіндеz mennyiben igaz az ősi Izraelre nézve? Az ősi Közel-Keleten három felfogást különböztethetünk meg a királyságot illetően: Egyiptom megtestesült istenét; az istenek választott szolgáját, aki Mezopotámiában uralkodott; s végül a vezetőt, akinek hatalma a királyság kötelekein nyu-

godott.¹¹ A héber királyság, amint az bebizonyítást nyert, lényegében a kiemelkedő személy uralma volt. Izraelben a királyság és a nép közti kapcsolat „majdnem világi volt, amennyire az lehetséges egy olyan társadalomban, ahol a vallás az éltető erő.”¹² Ennek igazolására egyaránt lehet felhozni politikai és vallási bizonyítékokat. A királyság megalakulása 1Sámuel elbeszéléseiben található, s ezek a szövegek alapján véve politikai célszerűségről tanúskodnak. A régi törzsi szövetséget helyettesíti ill. váltja fel, amelynek többé nem sikerült megfelelőképpen válaszolni a filiszteus hódítók fenyegetéseire. A politikai célszerűség alkotása azért is, mert — legalább is az 1Sámuelben található komplex történeti hagyomány alkotó rétegeinek egyikében — úgy van beállítva, hogy a királyság lázadás Jáhvé ellen (1Sám 8 r; 10, 17kv.).¹³ Valóban a héber hagyomány mindig úgy emlékezett, hogy Izrael vallásának kialakító időszak az Egyiptomból való kijövetel, valamint Jáhvé és a nép között a Sinai hegyen kötött szövetség kora volt, még mielőtt a királyság, mint intézmény létezett. A király ezért sem lehetett nélkülözhetetlen alakja a nemzet vallásos életének, és sohasem tekintették úgy, mint isteni személyt.

A kutatás ez irányba különös módon mellőzte az Ótestamentumnak azt a részét, amelyre a leginkább hivatkoztak az izraelita királyság szakrális természete tételének igazolására, s ez a Zsoltárok egyrészenek nyelvezete és magyarázata volt. Mowinckel nyomdokait követve A. R. Johnson¹⁴ elfogadja a nagy őszi ünnepet, a Sátorok ünnepét a fogság előtti Izraelben a Jáhvé királyságáról szóló zsoltárok élethelyzeteként, de tagadja, hogy ezek a zsoltárok csupán kultikus irányulásúak lennének. Ha ez az ünnep „valamikor abban a mítosz-szertartási komplexumban is gyökerezett, amely elsődlegesen az évek váltakozásaira irányult és évenként megkísérelte biztosítani az élet megújulását egy adott társadalmi közegben, azt idővel átalakították annak a héber tapasztalatnak megfelelően, amely Jáhvé tevékenységét a történelem területein fedezte fel, s amely ebben a gondolatban egy új világrend teremtését és az egyetemes igazság és béke korszakának bevezetését látta.”¹⁵ Így az ünnep és a hozzá kapcsolódó zsoltárok mindig Jáhvé igazságos királyi céljainak végső győzelmére mutattak. Az ünnep szertartásai magukban foglalták Jáhvé győzelmét a sötétség erői felett, amelyet a káosz vizei jelképeztek, az ő trónra emelését az istenek gyülekezetében, teremtői művét, amely által egy lakható világot teremtett és végül újjáteremtő munkáját. A rituális drámán keresztül a hívők biztosítékot nyertek a halál és Jáhvé összes ellenségei feletti győzelemre, s egyben felhívást is kaptak, hogy újítsák meg Jáhvében és céljaiban való hitüket.

Milyen szerepe volt a királynak mindebben? Az ún. király-zsoltárok némelyike, pl. a 72. Zsoltár világosan mutatja azt a hitet, hogy a nemzet közösségi és anyagi jóléte a társadalomnak mint egésznek a magatartásától függ. Mindez pedig a király jellemén nyugodott, akinek a tiszte volt fenntartani a törvényt és a rendet. A héber gondolkodás szerint a király csak Jáhvéval való sajátos kapcsolata következtében tudta hatékonyan fenntartani az igazságos rendet; ezt a kapcsolatot a hagyományban a Jáhvé és Dávid királyi háza közti szövetség tükrözte (Zsolt 132; vö. 2Sám 7, 22), A koronázási szertartásban a király Jáhvé foga-

dott fiává lesz, az ő felkentjévé (Messiás), szolgájává, akiben az ő lelke lakik (Zsolt 2, 89; 110; stb.).

Nemcsak a közösség jóléte függött a király életének milyenségétől és Jáhvéhoz való viszonyától, hanem, amint néhány zsoltárban bizonyítékot is találunk arra nézve, a rituális dráma egyik lényeges eleme a király legyőzete és megaláztatása volt, amelyből aztán győzelmesen került ki Jáhvéhoz való hűségének helyreállítása által. A király lehet Isten szolgája, de az őszi ünnepeken, rituális értelemben „szenvedő szolga, Jáhvé Felkentje“, s legalábbis ez alkalommal Messiás. Ez a megaláztatási szertartás azonban elvileg nem volt azonos azzal, amit a babiloniai királynak kellett elszenvednie a hasonló Újévi ünnepeken.¹⁶ A legtisztábban ezt a 18., 89., 101. és 118. Zsoltárok tükrözik. A rituális dráma záró jelenetét a végső uralom ígérete képezte, amely a dávidi ház leszármazottjának és eszményi utódjának személyében valósul majd meg, aki Dávid eljövendő Messiása lesz (Zsolt 2, 21; stb.).

Ha ezek után szembeállítjuk a két kutatási irányt, azt látjuk, hogy azok két, egymással kibékíthetetlen képet rajzolnak Izrael királyáról az Ótestamentumban található bizonyítékok két különböző rétege alapján.

Gondosan kell mérlegelnünk minden kísérletet, amely a királyságot általánosítani akarja nemcsak az ősi Közel-Keleten, hanem még az Ótestamentum korlátoltabb területén is. Kétséges ugyanis, hogy egyáltalán volt-e az ősi Izraelben egy általánosan elfogadott mintája a királyságnak. Természetes, hogy többé nem volt ilyen minta, mihelyt az egyesített monarchia két külön királyságra szakadt Salamon utóda, Roboám alatt. Két, egymástól világosan megkülönböztethető királyságtípussal állunk szemben: az egyik, Juda déli királysága, egy viszonylagosan szilárd dávidi dinasztiaiával, amely mindig szorosan kapcsolódott a jeruzsálemi templomban gyakorolt nemzeti istentisztelethez; a másik, Izrael északi királysága, szüntelenül változó dinasztiákkal, amelyek legtöbbje katonai államcsíny útján került trónra.

A királyság keletkezésével foglalkozó történeti hagyomány a korai Izraelben, valamint a próféták állhatatos és radikális kritikája a királyi hatalommal való visszaélést illetően (vö. 2Sám 12, 1—15; 1Kir 21 r.; Jer 22, 13—19), hathatósan megakadályozott minden olyan kísérletet, amely a király istenítését próbálta volna bevezetni Izrael vallásos életébe. A keleti királyi udvarok túlzó stílusának legtöbb kifejezését, amelyeket a héber uralkodókra alkalmaztak, a fentiek fényénél elővigyázatosan kell kezelnünk és értelmeznünk. Természetesen nem szabad megfélemlenünk arról, hogy bár a király nem volt sem isteni személy, sem a nemzet vallásos életének elengedhetetlen feltétele, mégis a dávidi királyi házból származó uralkodók fontos vallási szerepet töltöttek be, különösen a jeruzsálemi kultikus hagyományban. A zsoltárok ezt nagyszerűen szemléltetik. Nehezen lehet igazolni Izrael életében az „isteni királyság“ fogalmának jelenlétét, de éppen ilyen nehéz mellőzni a „szakrális királyság“ kifejezésének a használatát is. A királynak tisztéből folyó jelentősége az Ótestamentum vallásos hagyományában vitathatatlan.

De marad néhány megoldatlan kérdés, jóllehet az ősi Izrael királyság-fogalmáról folytatott legújabb viták új mélységet és távlatot adtak

az Ótestamentum több részének magyarázatához. És nem utolsó sorban jelentős háttérrel rajzoltak a messiási remény formáinak és jelentésének értékeléséhez.¹⁷

Jáhvé napja

Éppen ahogyan a királyság alapját képezi Izrael reménységének az eljövendő Messiást illetően, úgy Izrael várakozásának más elemei is kultikus eredetre vezethetők vissza. Ez a helyzet „Jáhvé napjával“ is, amely kezdetben mint jól megalapozott népi reménység jelentkezik, de amelyet aztán Ámos elkeseredetten támadott és radikálisan újraértelmezett. „Jaj azoknak, akik az Úr napját kívánják! Minek nektek az Úr napja? Sötét lesz az, nem világos! ... Bizony sötét lesz az Úr napja, nem világos, vaksötét lesz, fény sugar nélkül!“ (5, 18. 20).

Mowinckel¹⁸ azonosította Jáhvé napját azzal, amit Hózeás az „Úr ünnepnapjának“ nevez (9, 5). Jáhvé napja eredetileg Jáhvé megjelenésének és trónra emelésének napja volt az újévi ünnepségen. Ez a „nap“ így magába foglalta mindazon várakozások beteljesülésének a gondolatát, amelyek az istentiszteleten résztvevők lelkében megfogantak, ilyenek: a közösség anyagi jólétének biztosítása, Jáhvé királyi uralmának bemutatása, népével kötött szövetségének a megújítása az elkövetkező évre. És mivel egy örömteli hálaadó ünnep is volt, mindazért, amit az elmúlt év hozott, ezért mindig reménységgel tekintett a jövő felé. Az ígért volt az igazi tartalma ennek az ünnepi szertartásnak. Nem meglepő tehát, hogy Izrael életének bármely válságos helyzetében Jáhvé napjának a fogalma, kiemelve kultikus környezetéből, úgy élt a nép gondolatában, mint erőteljes jelképe annak a pillanatnak, amikor Jáhvé beavatkozik, hogy jót tegyen a rosszat és megújítsa népe életét. Az újévi ünnepből vett motívumok, valamint a teremtéshez kapcsolódó mitológiája a gonosz erőivel való összeütközésben, a királyság és a szövetség alkotják az ótestamentumi eszkatológia lényegét, vagyis a jelenlegi világrend végéért és az új korszak felavatásával kapcsolatos hitet. Tehát az ünnep szertartásában drámaian bemutatott reménységből, amelyet az események ismételten kétségbe vontak, született meg a végső reménység.¹⁹

Ez a tétel azonban erősen vitatható, ugyanis, ha elfogadjuk, akkor különösnek tűnik, hogy az Ótestamentumban azok a részek, amelyek Jáhvé napjára hivatkoznak, sehol sem említik Jáhvé királyságát, amely pedig ez ünnep központjában állt. G. von Rad szerint Jáhvé napja gondolatának az eredete nem az újévi ünnep liturgiájában keresendő, hanem a „szent háború“ korai héber hagyományában, amelyben Jáhvé harcba vezetette és győzelemre vitte népét. A nép „Jáhvé napja“ kiáltással az ajkán mehetett a harcba, s ezért már kezdetől fogva egy erősen nacionalista színezet kapcsolódott a fogalomhoz. A próféták ezzel szálltak vitába.²⁰

Kétséges, hogy a kutatás jelenlegi szakaszában lehet-e reményünk abban, hogy hozzávetőleges biztonsággal meghatározhatjuk a Jáhvé napjában való hit sajátos eredetét. De az is lehetséges, hogy nincs is ilyen sajátos eredete, hanem csupán kényelmes összegezés a néphitnek Izrael vallásos öröksége hagyományainak keretében, amely bátorította a felületes vallásos optimizmust a közösség életében.

Ismét csak Mowinckel²¹ úttörő munkája, amelyet a Zsoltárokkal kapcsolatban fejtett ki, kérdőjelezte meg az eddigi kutatást jellemző éles különbségtételt a profécia és a kultusz között. A Zsoltárookban több olyan rész is van, amelyekben Isten beszél, közvetlenül szólítva meg vagy a választott személyt, mint pl. a királyt (vö. Zsolt 2, 7; 110), vagy a gyülekezetet mint egészet (vö. Zsolt 60, 6; 75, 2—5). Ki továbbította Isten beszédét a szertartás keretében? Mowinckel azzal érvelt, hogy a papok mellett voltak proféták, akiknek meghatározott tisztsége volt az ősi Izrael istentiszteletében. Isten jóslatszerű kijelentésének szócsöveiként tevékenykedtek. Ezeknek a profétáknak köszönhetjük a Zsoltárok egy részét.

Az Ótestamentum történeti hagyományában egy egész sor bizonyítékokat találunk, amelyeket úgy értelmezhetünk, hogy alátámasztják azt a tételt, miszerint Izraelben voltak olyan személyek, a Kanaánba való letelepedés óta Jeruzsálemnek J.e. 587-ben történt lerombolásáig, akiket „kultusz proféták“-nak nevezhetünk. A monarchia kialakulásának hagyományában proféta-csoportokkal találkozunk, amelyek jellemzője az eksztatikus viselkedés. Ezek szoros kapcsolatban állottak a szentélyekkel (vö. 1Sám 10, 5—12). Sámuel magát is úgy írja le az 1Sám 9, 6—10, 4-ben megőrzött hagyomány, mint „látó“-t, vagy „Isten emberét“, akinek tanácsát kikérték a nehézségek idején. Mi több, igen fontos kultuszi tisztséget is betöltött, mint a silói szentély papja. A közösség ezért nem kezdi meg az áldozati étkezést, amíg ő meg nem érkezik. Az 1Sám 9,9-ben a kiadó arról tájékoztat, hogy „akit most profétának neveznek, azt régebben látónak hívták“. Ugyanezek a vonások: proféta-csoportok — tanácskérés és szoros kultikus kapcsolat — vannak jelen szintén igen feltűnő módon az Ilyésre és Elizeusra vonatkozó hagyomány-anyagban is (1Kir 18 — 2Kir 13). Azt mondhatjuk, hogy ezek a proféta-csoportok Izrael vallásos történetének korai tévelygései voltak, s inkább sajátosan kanaánita jelenség (s talán hatás), amit a Karmel hegyi Baál-proféták csoportja igazol (1Kir 18 r.). És valóban ezek a proféta-csoportok sohasem képezték az igazi héber vallás alkotó részét, s nem is maradtak fenn hosszabb ideig.

Ennek ellenére A. R. Johnson²² azt próbálta bizonyítani, hogy a királyság időszaka alatt a proféták éppen olyan elismert tagjai voltak a jeruzsálemi templom személyzetének, mint a papok. Ezeknek a kultikus profétáknak kettős szerepük volt a közösség jólétének előmozdításában: egyrészt ők voltak Jáhvé szószólói, másrészt ők képviselték a népet Jáhvé előtt, különösen a közösség nevében bemutatott áldozati imákban. Ezek a proféták aztán elveszítették tekintélyüket és hitelüket is, amikor optimista prédikálásuk teljesen csődöt mondott a déli királyság összeomlásával és a babiloni fogsággal. Többé nem sikerült visszaszerezniük régi helyüket, de a fogság után új szerepet találtak a helyreállított templomban, mint templomi énekesek.

De ha a bizonyítékok azt is mutatják, hogy léteztek ilyen kultikus proféták, mégis sok kérdés marad megoldatlan. Az alkalmi hivatkozásoktól eltekintve, amelyek rendszerint elítélő jellegűek, az Ótestamentum profétái könyvei nagyon kevés tájékoztatást adnak ezekről a profétákról. Mindez éles ellentétben van a pappal, akinek származásáról, képzettségéről és tisztségéről jól tájékozódhatunk, még ha a források adatai és

jellege igen megnehezíti is, hogy egy történetileg hiteles képet rajzoljunk a papságról.

Egy kérdést mindenekfelett tisztáznunk kell. Milyen volt a kapcsolat — vagy annak hiánya — a kultikus próféták és a prófétai hagyományt megtestesítő próféták: Ámos, Hózeás, Mikeás, Ézsaiás, Jeremiás és Ezékiel között? Az a tény, hogy ugyanaz a héber szó, „nabi“ jelöli mind Jeremiást, mind azokat a kultusz-prófétákat, akiket olyan elkésredetten ostromozott, sürgeti a kérdés megválaszolását. A kutatás folyamán számos, de egymástól igen eltérő válasz született a teljes azonosság szélsőséges hirdetésétől, a bárminémű kapcsolat teljes tagadásáig.²³

Az előbbire nézve hadd mutassuk be a következő feltevést. Az Ámos könyve bevezetője, amely a kiadó műve, a prófétát úgy mutatja be, mint „aki a tékoai pásztorok közé tartozott“. A héber „noqedim“ kifejezés, amelyet itt pásztorral fordítottak, csupán egyszer fordul elő máshol az Ótestamentumban. A 2Kir 3, 4-ben Mesát, Moáb királyát nevezi így, de a fordítások „juhtenyésztő“-vel adják vissza jelentését. A Ras Shamra-i szövegekben a „noqedim-vezető“ kifejezés párhuzamosan fordul elő a „papok-vezető“-jével. Ebből arra következtettek, hogy a szó valamiféle kultikus ill. templomi tisztségviselőre utal, ezért Ámos maga is foglalkozás szerint nem pásztor, hanem kultusz-próféta volt. De még ha a Ras Shamra-i szövegekben előforduló szó jelentése felől bizonyosak lehetnénk is, (és nem lehetünk azok) az akkor sem lehet szükségszerűen döntő a héber kifejezés jelentését és használatát illetően.²⁴

Nincs tehát semmi bizonyíték amellett, hogy az Ótestamentum nagy prófétái kultuszi tisztségviselők lettek volna, és van legalábbis egy tényező, ami világosan elkülöníti a prófétákat ezektől a tisztségviselőktől: ez pedig „elhivatási“ élményük (vö. Ámos 7, 14kv.; Ézs 6 r., Jer 1 r.; Ezék 1—2 r.). Ezek az emberek azért lettek próféták, mert egy megbízatás kényszere alatt állottak, amelyet nem ők választottak maguknak, és mert megragadva tartotta őket egy öngazoló vallásos tapasztalat. Isten szava állította elő, s ez megrázkódtatta eddigi életformájukat, beleértve vallásos életüket is. Talán lehetne azzal érvelni, hogy az „elhívás“ tulajdonképpen eszköz volt, amely elősegítette a hivatalos vallási rendbe való belépésüket. De nincs bizonyítékunk arra nézve, hogy a nagy prófétáknál ez az eset állott volna fenn.

Milyen volt a próféták magatartása a kultusszal szemben? Az isteni szó, amellyel elítélték, sokszor szélsőségekbe csapott át: „Gyűlölöm, megvetem ünnepeiteket, ünnepségeiteket, ki nem állhatom! Ha égő áldozatot mutattok be nekem, vagy ételáldozatot, nem gyönyörködöm bennük. Rá se tekintek a békeáldozatra, melyet hizlalt állatokból mutattok be! ... Áradjon a törvény, mint a víz és az igazság, mint a bővíző patak.“ (Ám 5, 21—24; vö. Ám 4, 4; Hózs 6, 4—6; Ézs 1, 10—17; Jer 7, 4kv.)

A századforduló kutatására jellemző volt az a megállapítás, hogy a próféták mindenike „határozottan elutasította a kultuszt“.²⁵ Ma azonban alig van, aki elfogadja, hogy a próféták ilyen jellegű kijelentése elvileg a teljes kultusz elutasítását jelentette volna. Ez túlmegy a bizonyítékokon. Számukra a papi kultusz jelentőség nélküli volt, mert azok, akik vezették, élő tagadásai voltak a kegyességnek és igazságnak, amely pedig elengedhetetlen feltétele volt a nemzet részéről Jáhvénak adandó feleletnek. Ézsaiás is maró gúnnyal kel ki az imádság ellen, de csak azért mert, akik felajánlják Istennek, azok „kezeihez vér tapad“ (1, 15). Sem-

mi sem bizonyít az ellen, hogy a próféták más körülmények között nem üdvözölték volna-e a kultuszt, mint az igazi vallás eszközét. A próféták azért bírálták koruk istentiszteletét, mert az nem tudta megtartani a népet a Jáhvénak tetsző vallás szintjén. Bíralták a papokat, nem azért, mert papok voltak, hanem mivel nem töltötték be hivatásukat, azaz nem tanították az igazi Törvényt a közösségnek (vö. Jer 2, 8).

Tehát amennyire csak meg tudjuk állapítani, a prófétai tanítás alapján a prófétai mozgalom kritikával fordult a kultusz felé, s ez a sokszor elkeseredett magatartás határozta meg kapcsolatukat. Viszont olyan kísérlet is történt, amely más oldalról próbált hidat építeni Izrael vallásos életének e két jelentős tényezője közé. A kérdést így is feltehetjük: Nincs-e elegendő bizonyíték magukban a prófétai könyvekben, hogy Izrael nagy prófétái nemcsak ismerték a kultusz-hagyományt és annak hatása alatt állottak, hanem prófétai üzenetüket liturgikus keretben közölték ill. liturgiai formákat használtak tanításukban?

Ezzel kapcsolatban újból csak Mowinckelre²⁶ hivatkozunk, aki felhívta a figyelmet egyes prófétai könyvek jellegére, különösen Habakuk és Joel könyveire. Habakuk 3. fejezete nyilvánvaló kiindulási pontja az ezirányú vizsgálódásnak, mivel ugyanolyan kultuszi utasításokat tartalmaz, amilyeneket a Zsoltárokból is találunk. A 3. fejezet címe így hangzik: „Habakuk próféta imája a sigjónóth szerint.“ Egy másik ilyen az ismétlődő felhívás: „Szela“ (3; 9; 13; v.), valamint a záró utasítás, amelyet a zsoltároknál rendszerint a címben találunk meg: „A karmesternek: húros hangszerre“. (19. v.). Ezt a fejezetet méltán sorolhatnánk a zsoltárok közé. Olyan feltevés²⁷ is napvilágot látott, mely szerint Habakuk egész könyve tulajdonképpen egy liturgia, amelyet J.e. 602—601-ben a jeruzsálemi templomban tartandó ünnepségre készítettek. A szertartás hátterét a babiloniai támadástól fenyegetett város szolgáltatja. Két elemet tartalmaz: felhívás egy valóságban gyökerező hitre, amely szembe tud nézni a válsággal, és támadás Jójákim, Juda zsarnok uralkodója ellen, aki a próféta szemében minden volt, csak éppen Jáhvé igazi Messiása nem (vö. Jer 22, 13—19). Habakuk így érdekes példája annak a prófétának, aki a kultuszt és a kultikus formákat használta fel a támadásra az ellen, aki a nemzet életében egyike kellett volna legyen a legfontosabb vallási tisztségviselőknek.²⁸

Egy másik tanulmány²⁹ Joel könyvét tulajdonítja egy kultusz-próféta művének, aki két fő forrásból merítette anyagát: Jáhvé trónra emelésének ünnepségből és egy termékenységi kultuszból, amelyet az ősi Közel-Keleten általánosan ismertek, különösen pedig a kanaánita vallásban gyakoroltak a Ras Shamra-i szövegek tanúsága szerint. Joel könyvét nem használták liturgiai célra, de megalkotásánál a liturgiai stílus döntő szerepet játszott.

Néhány könyve mindig problémát jelentett a prófétai könyvek gyűjteményéhez. Témája az ítélet Izrael ellenségei felett, ez esetben Asszíría felett, és Izrael szabadulása. Ez éppen az a nacionalista színezetű buzgalom, amelyet Ámos és Jeremiás erőteljesen elítéltek, de amely teljesen megfelel a Jeremiás ellenfeleinek számító próféták üzenetének. Ha ezek a jeruzsálemi templom személyzetének a tagjai voltak, akkor Nahum könyvét úgy tekinthetjük, mint egy kultusz-próféta, vagy próféta-csoport termékét, aki vagy akik a számukra ismerős liturgiai anyagot használták fel.³⁰ Ninivét, az asszír birodalom fővárosát J.e. 612-ben vették

be a babiloniaiak, a könyv pedig már évtizedekkel azelőtt készen volt. Mások viszont éppen amellettt érvelnek, hogy a könyv néhány hónappal Ninivé eleste után készült, mint prófétai liturgia egy jeruzsálemi őszi ünnepekre.³¹

Kételkedve fogadjuk a fenti tanulmányok és feltételezések egyes részeit, többükkel vitába is szállhatunk. Ami azonban nem képezheti vita tárgyát, az a tény, hogy ezek a tanulmányok, vagy inkább kísérletek hozzásegítenek, hogy egy átfogóbb szempont szerint alakítsuk ki az Ótestamentum vallásáról megrajzolt képet. A prófécia csak egy rétegét, meggha a legfontosabbat is, képezi ennek a vallásnak.

A bölcsesség

Ha a bölcsesség gyökerei a korai héber családi és törzsi életbe nyúlnak is vissza, mégis azt mondhatjuk, hogy Izrael közösségi hitében elfoglalt helye nem azonnal nyilvánvaló. Nemcsak azért, mert erős nemzetközi színezete van (a környező népek mindenikénél megtaláljuk), hanem, mert hiányzik belőle Izrael vallásának igen sok meghatározó jegye. Ami nagyon feltűnő, hogy egyáltalán nem találunk utalást Istennek a történelemben megmutató tevékenységére. A bölcsesség fogalma ugyanakkor a fogság utáni judaizmus gondolkodásában egyre erősödő hangsúlyt kap. Egyike lesz azon eszközöknek, amelyek segítségével a judaizmus megpróbált kapcsolatot teremteni a nemzsidó világgal. Hogyan történhetett ez?

A Jób 28. fejezetében található nagyszerű költemény (noha valószínűleg nem ez az eredeti megjelenési helye) a bölcsességet úgy jellemzi, mint ami elérhetetlen az emberi értelem számára. A bölcsességhez vezető utat egyedül Isten ismeri. A Példabeszédek 8—9. részében a bölcsesség egy nő képében jelenik meg, aki felszólítja a férfiakat, hogy tanuljanak tőle okosságot. Ez a teremtmény Jáhvé alkotása s az ő gyönyörűsége, már a teremtés megkezdése előtt létezett Isten mellett. Mi a célja és eredete a „bölcsesség asszonya“ alakjának, akivel éles ellentétben áll az „idegen nő“ képe, s akinek halálosan csábító ravaszágára oly gyakran figyelmeztetnek a Példabeszédek kezdeti részei (2, 16—19; 5, 1—6; 6, 24—32; 7, 6—27)? Kétségtelen, hogy a Példabeszédek 1—9. fejezetével összefüggésben, amelyet úgy tekintenek, mint az egész könyv legkésőbbi részét, a bölcsesség asszonyának alakja egyike azon utaknak és módoknak, amelyeken keresztül a bölcsesség-hagyományt beillesztették Izrael vallásos örökségébe. Az értelmezés annál valóságosabb lesz, hogy ha a különös „idegen nő“ elleni figyelmeztetéseket nemcsak egyszerűen a házastársi hűségre való felszólításnak tekintjük, hanem mindenkifelett vallási hűségre, a pogány termékenységi kultuszok csábító vonzásával szemben. Egy másik, kevésbé spekulatív mód bekapcsolni a bölcsességet Izrael vallásos érdeklődési körébe, azonosítani azt az „Úr félelmével“ (Péld 1, 7; 29; stb.).

Milyen is ez a bölcsesség asszonya? Vajon egyszerűen csak költői megszemélyesítése Jáhvé néhány tulajdonságának, vagy úgy tekinthetjük, mint független valóságot vagy isteni közbenjárót, Jáhvétól való megkülönböztetésként? Anélkül, hogy a kérdés részletes tárgyalásába bocsát-

koznánk, követjük a kutatás általánosan elfogadott megállapítását, hogy itt Jáhvé egy tulajdonságának megszemélyesítésével állunk szemben. Valószínű, hogy ezt a megszemélyesítést nagyban elősegítették a más mitológiából átvett anya-istennő motívumok.³² Amikor kilépünk az Ótestamentum köréből a későbbi zsidó apokrif iratok mezejére, a bölcsesség megszemélyesítése erőteljesen fokozódik, el egészen addig a pontig, ahol már komolyan kell vennünk a hiposztázis³³ fogalmát is. Itt többféle irányú hatást is feltételeztek: perzsa, görög, babiloniai és egyiptomi, bár kevésbé meggyőző módon.³⁴

A bölcsesség fontos szerepet tölt be az apokrif irodalomban. Megfelelő eszköznek látszik a zsidó vallás egyetemes jelentősége kihangsúlyozására. Jézus ben Sirák (Ecclesiasticus) a bölcsességet úgy írja le, mint Istennek a teremtés előtt kimondott szavát. Ez a kozmikus bölcsesség, Isten parancsára, Izraelben talált otthonra. Egyenlő a Torah-val, Isten parancsával vagy kinyilatkoztatásával, amelyet Mózes öt könyve foglal magába. Baruk, egy a J.e. 1. századból származó irás, a Jób könyvében található költemény alapján szintén a Törvénnyel azonosítja a bölcsességet. Salamon Bölcsessége, ugyancsak a J.e. 1. századból való hellenista zsidó irat, amely valószínűleg Alexandriában keletkezett, a bölcsességnek tulajdonítja a héber történelem eseményeit, ahol az Ótestamentum Isten lelke tevékenységéről beszél. Ez a könyv azonban nem csupán egy zsidó irat, tudatosan vagy öntudatlanul, de tükrözi annak a hellenista világnak a szemléletét, amelyben született. Ebben nincs is kivétel. Több zsidó író, nevezetesen Alexandriai Philo, megpróbálta hitét az őt körülvevő kultúra számára értelmes kifejezési formákban közvetíteni. A bölcsesség fogalma igen használhatónak bizonyult ebben a hídépítésben, mivel azonosítani lehetett olyan fogalmakkal, mint Sophia és Logos, amelyek otthonosak voltak az akkori gondolkodásban.³⁵ A bölcsesség fogalmában tehát mind az Ótestamentum vallásos öröksége, mind a nemzsidó vallásos világ áramlatai találkoztak és egyesültek.

Az elmondottak keretében éppen csak röviden érintettük az Ótestamentum vallásának néhány kérdését. A különböző hagyományok és belső feszültségek ellenére, amelyekkel találkoztunk, nem szabad megfeledkeznünk egy pillanatra sem arról a legfontosabb tényről, hogy ez a vallás élő valóság és egység volt. Jeremiást annak idején üldözték, mert úgy találták: „...nem igaz, hogy nincs már a papnál tanítás, a bölcsnél tanács és a prófétáknál ige.” (Jer 18, 18). A papok, a Torah őrizői voltak a felelősek a közösség folyamatos neveléséért a hagyományos vallásos örökség szellemében. A bölcsék értelmes magyarázatokat adtak az egyéni életet, a politikát és az élet végső titkait illetően. A próféták Isten beszédét hirdették koruk sajátos élethelyzeteire való konkrét utalással. Ők valóban különböző, de nem élesen ellentétes elemeit jelentik az Ótestamentum vallásának. „A kép, amelyet Izrael vallásos fejlődése önmagáról mutat, nem a J.e. 8. és 7. századi nagy próféták által elért vallásos meglátás fokozatos kidolgozását jelenti, hanem a hagyományok sorát, amelyek egymás mellett léteztek és fejlődtek. Törvény, zsoltár-költészet, bölcsesség és prófécia, valamennyinek megvan a maga megkülönböztetett helye az általa fenntartott sajátos hagyomány által.”³⁶ E hagyományok egyikét sem érthetjük meg, ha elkülönítjük a többitől, vagy éppen mellőzzük azokat.

JEGYZETEK

- ¹ Kraus, H. J., *Worship in Israel*, 1966.; Rowley, H. H., *Worship in Ancient Israel*, 1967.
- ² Hooke, S. H., *Myth, Ritual and Kingship*, 1958; *Middle Eastern Mythology*, 1963.
- ³ Hooke, S. H., *Middle Eastern Mythology*, 12.
- ⁴ Meek, T. J., *Interpreter's Bible*, vol. V. 91.
- ⁵ Robinson, T. H., *Myth and Ritual*, in „*Hebrew Myths*“, 272—96.
- ⁶ Robinsen, i. m.
- ⁷ Davidson, R., *The Religion of Israel*, 1970, 119.
- ⁸ Wildengren, G., *Myth, Ritual and Kingship*, 156.
- ⁹ Hooke, S. H., i. m. 8.
- ⁰ Engnell, I., *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East*, 1967; Frankfort, H., *Kingship and the Gods*. 1948.
- ¹¹ Frankfort, H., i. m.-ben *The Integration of Society and Nature in Ancient Near Eastern Religions* c. tanulmány.
- ¹² Frankfort, H., i. m. 361.
- ¹³ Noth M., *God, King and People in the Old Testament*, 1966, 145—78.
- ¹⁴ Johnson, A. R., *Sacral Kingship in Ancient Israel*, 1967; valamint *The Role of the King in the Jerusalem Cultus, The Labyrinth*, 71—114.
- ¹⁵ Johnson, A. R., i. m. 61.
- ¹⁶ Uo. 113.
- ¹⁷ Ringgren, H., *The Messiah in the Old Testament*, 1965.
- ¹⁸ Mowinckel, S., *The Psalms in Israel's Worship*, vol. 1. 116 és 184.
- ¹⁹ Mások Mowinckelt követve különösen az Ámos könyvével kapcsolatos tanulmányaikban Jáhvé napja kultikus eredetét és hátterét hangsúlyozták. Vö. Mergenstein, J. *Amos Studies* 1941. Watts, J. W. D., *Vision and Prophecy in Amos*, 1958.
- ²⁰ *Old Testament Theology*, vol. 2. 123.
- ²¹ *Cult Prophecy and Prophetic Psalms*, 1923.
- ²² *The Cultic Prophet in Ancient Israel*, Second edition 1962.
- ²³ A szélsőséges nézetet illetően lásd: Haldar, A., *Associations of Cult Prophets among the Ancient Semites*, 1945.
- Kiegyensúlyozott véleményt képvisel: Rowley, H. H., *Ritual and the Hebrew Prophets*, 236—60.
- ²⁴ Davidson, R., i. m. 130.
- ²⁵ Marti, K., *The Religion of the Old Testament*, 1907, 148. 152.
- ²⁶ Mowinckel, i. m.
- ²⁷ Humbert, P., *Problèmes du livre d'Habaccuc*. 1944.
- ²⁸ Albright, W. F., *The Psalm of Habakkuk*, in *Studies in Old Testament Prophecy*, 1950, 1—18.
- ²⁹ Kapelrud, A. S., *Joel Studies*, 1948.
- ³⁰ Davidson, R., i. m. 133.
- ³¹ Pl. Humbert, P., *Le problème du livre de Nahoum*, 1932.
- ³² Ringgren, H., *Word and Wisdom*, 1947.; Rylaardsdam, J. C., *Revelation in Jewish Wisdom Literature*, 1946.
- ³³ Görög eredetű szó, a mitológiában jelenti valamely istenség egy tulajdonságának külön megszemélyesítését, filozófiai értelemben egy tulajdonságnak, cselekvésnek örökké létezőként való felfogását.
- ³⁴ Baumgartner, W., *The Wisdom Literature* tanulmány, megjelent *The Old Testament and Modern Study* c. kötetben, 210—35.
- ³⁵ Wolfson, H. A., *Philo*, 1962.
- ³⁶ Clements, R. E., *Prophecy and Covenant*, 1965, 125.

ADÁMOS ÉS RÉGI EMLÉKEI*

A Kis-Küküllő örökösen szőke vize mellett, közvetlenül Dicsőszentmárton alatt, egy szépen fejlődő község, Ádámos terül el.

A Kis-Küküllő bal partján fekvő falu egy része a térre épült, más része emelkedettebb, oldalas fekvésű, s a község alsó részén két, egymás mellé épített templom vonja magára a figyelmet. Közeliükben néhány móddal épült régebbi nemesház mellett az iskolát találjuk. Szomszédjukban, a községi kereszttutak találkozásánál kis piac alakult boltokkal és mézsárszékkal. Innen egy patakocska mellett utca húzódik dél felé, s vele párhuzamosan, a patak túlsó oldalán, a Nemesek utcájában a régi Küküllő megyei kisnemesség néhány egyszerű házat találjuk, míg a kereszttútól keletre három nagyobb szép kúriás belsőség terül el. Az egyik ezek közül a Horváth—Toldy Lajosnéé, a másik a Kovácsy család tulajdona volt; a harmadik pedig egy tipikus Küküllő megyei százados kúria, mely előbb a Pákei, vele a Kövendi Gál családé, s ezek után sokáig a Szántner családé volt.

E templomok és udvarházak környéke a falu legrégebbi magva. A déli részen két út szögletében áll egy domboldalon a régi ortodox kis fatemplom és temető. Közeliükben találjuk a zsidó temetőt is. E templomok közül az egyiknek aajtáján az 1692. évszám volt olvasható, s az ádámosi románság legrégebbi épületterméke volt. A nagy új templom már a falu felső részére épült.

Magának a községnek a történetéről ötszáz évre nyúlnak vissza az okleveles adatok. De kétségtelen, hogy Ádámos ennél sokkal régebbi település. A falu Sövényfalva felé eső domblépcsőjén, a régi kavicsbányánál talált ősemberi agyagedény-töredékek bizonyítják, hogy ott már több ezer évvel ezelőtt is emberi települések voltak.

A falu neve régi oklevelekben *Adamus*, azaz Ádámos alakban fordul elő. Ez pedig az Ádám név latinosa alakja. Ebből fejlődött aztán magyaros formára az Ádámos név, mely a bibliai Ádám nevét örököltette meg a község nevében.

A falu első okleveles említése 1435-ből való; ekkor Zsigmond király Radnóttal és több mint tíz más környékbeli faluval együtt a Bogáthi Imre fiának, Péternek adományozta. Ez a Radnóti előnévvel szereplő Bogáthi család azonos volt a szász eredetű Altamberger családdal, de már a XV. század folyamán előkelő magyar családokkal házasodott össze és elmagyarosodott. Később nagy szerepet vitt; az 1600-as évek elején már ki is halt. Ádámoson 1438-ban ott találjuk a Baládfiakat is. Abban az évben közülük Péter és Baládfi Tamás fia, István éppen osztályos pert folytattak egymás közt Ádámosért. Ez a család pedig ismét abból a nagy és híres Szalók-nemzetségből származott, melynek a két Küküllő mentén, Küküllővártól a Székelyföldig számos faluja volt; a Baládfiakon kívül e nemzetségből ágaztak ki többek közt a kihalt Kendi, Darlaczi, Czikmártori és Hosszúasztori családok.

* Megjelent a „Művészettörténeti tanulmányok“ c. munkájában, Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1982. 168—170.

A Baládfi és Bogáthi családokon kívül az 1526-i oklevelek valószínűleg házasság révén említik még idevaló birtokosokul az ádámosi Horváth, az ádámosi vagy csapói Porkoláb, az Orbonász, valamint az Arad megyei eperjesi Patócsy családot is. Utóbb a XVI. század végétől a lecskei Sulyok s legvégétől a szamosfalvi Mikola családok a földbirtokosok. A XVII. százé-
-ében ezek után és mellé 1666-tól egy időre odakerültek a Petkiek is.

A Mikolákból Ádámos régi birtokosai közül Mikola László volt az utolsó. Mikor az ő apja, Zsigmond, itt malmot építtetett, ennek útja az unitárius egyház helyén vezetett át, amiből sok békétlenség következett. Ennek megszüntetésére a katolikus Mikola László 1688-ban malma szombati vámját örökre az unitárius egyháznak engedte át temploma fenn-
-tartására. Ádámosi birtokát különben később elzalogosította Csáky Zsigmondnak, s midőn a Mikola család 1738-ban kihalt, a számos örökség-
-igénylő család közül Haller János erdélyi kormányzó s leányági utódai közül a Mikesek lettek egy időre Ádámos legnagyobb birtokosai.

Ezeken kívül azonban Ádámosnak mindig számos közép- és kis-
-nemes családja volt, s ezeknek több évszázadon keresztül szép számú ma-
-gyar és román jobbágy, valamint zsellér szolgált. Hosszú névsor telne ki belőlük, ha századokon-át felsorolhatnók őket. Csak jé-
-jelíté-ül említjük kö-
-zülük a XVII. százé-
-vből a rugonfalvi székely Benedekfieket és a héjas-
-falvi Maróthiakat. Az egyik erdélyi Végh család itt szerezte 1686-ban cí-
-meres nemességét, és innen írja előnévét. A XVIII. században viszont egy Ádámosról származott Hunyadi Ferenc nevű híres kolozsvári ügy-
-véd és városi tanácsos kapott ádámosi előnévvel nemességet, s innen írta magát nagy történelmi festőnk, Székely Bertalan is. A későbbi kisbirto-
-kosok közt hosszabb-rövidebb ideig a Jármiak, Donáthok, Rápoltiak, Pászthayak, aranyosrákosi Nagyok vagy Rákossyak, s velük a Pákeiek, Kövendy Gálok, Pávai Vajnák, a Buda és Mihály család, valamint a fő-
-leg székely eredetű családok közül a lokodi Sándorok, a kibédi Péterfiek, Keresztesek, Engiek, az albiszi Csomóssok, a karatnai Bodók szerepeltek hosszabb-rövidebb ideig a kisebb birtokosok sorában. Rajtuk kívül itt él-
-tek vagy élnek még a Bocskaik, Jósvai, Köpeczi, Kiss, Kontcz, Szócs és más családok is. Azokból a egykori derék jobbágycsaládokból, melyeket egy 1692-ből való oklevél főlemlít, s akik a kismemességgel együtt dolgozták meg Ádámos határát és népesítették be a falut, Bordi, Csikos, Koncsa, Kocsis, Ponta, Székely és Szentgyörgyi nevűeket találunk. Ez utóbbi család már 300 évvel ezelőtt is Ádámoson lakott. Az unitárius egyház 1726. évi összeírásában Ádámosról Czikra, Horváth, Kovács, Kúti, Pap és Szabó családneveket olvashatunk. Ebben az összeírásban azonban külön szerepelnek a „lengyel atyafiak“ is. Ezek azoknak a lengyel unitá-
-riusoknak az utódaik voltak, kiket hazájukból 1660-ban a vallásukért ki-
-üldöztek. Közülük mintegy 600 akkor Kolozsvárra települt, s ezekből újra néhány család Betlehembe és Ádámosra ment. Az utóbbiakról az 1695. évi ádámosi zsinat úgy határozott, hogy az ádámosi unitárius papnak ők is bérrel tartoznak. Idővel aztán beolvadtak a magyarok közé. Az utolsó közülük a századfordulón egy Sinczky nevű molnár volt.

A község épületei közül legrégebb az unitáriusok több mint 400 éves temploma. Az 1909-ben hozzáértő szakemberek tervei szerint megújított épület ott fekszik a Kis-Küküllő völgyében az országút mellett, s már csak azért is megérdemli a figyelmet, mert a közeli vidéknek a Kis-Kü-
-küllő völgyében a küküllővári több mint hétszázados református s a

szentélye lebontástól megcsönkultan álló dicsőszentmártoni unitárius templom után ez a legrégebb eredeti ízlésben maradt templom.

Utolsó javításakor belsejében, a falán talált 1518. évszám építési idejét jelezte, festett mennyezete pedig 1526-ban, tehát éppen a mohácsi veszedelem évében készült.

De az ádamosi unitárius templom egyik érdekes erdélyi történelmi nevezetességű emlék ezenkívül is. A XVII. százévben egyetlen helyen sem tartottak az unitáriusok annyi zsinatot, mint Ádámoson, s ezek mind ebben a templomban folytak le. 1618-tól 1695-ig tíz zsinat volt itt, s 1659. március 30-án az unitárius püspök, valamint a papság itt esküdt föl Barsai Ákos fejedelem hűségére, 1663. október 21-én pedig itt választották meg az unitárius egyház egyik legkiválóbb püspökét, Koncz Boldizsárt.

A református egyházközség századokig a szomszéd Sövényfalva leányegyháza volt. Temploma új épület, s maga az egyházközség is nemrég szerveződött önálló egyházközséggé. Ennek is van azonban egy értékes emléke: százéves, szépen faragott cinteremkapuja, mely egyike e vidék mindjobban ritkuló becses népi faemlékeinek.

KÓNYA ÁDÁM

KILYÉN VALLATÁSA*

Éppen kilenc évtizede annak, hogy Huszka József, ki már közleményekben ismertette a korábbi években általa feltárt középkori falfestmények sorát, a kilyéni unitárius templom falainak „vallatásához“ fogott. Valamiféle csalódás azonban érte a vidékre szakadt, kutató hajlamú, fiatal tanárembert. Alig titkolt keserűséggel számolt be erről a *Székely Nép* egyik 1887-es számában, az itt is felfedezett falfestmények sorsát illetően: „... fájdalom magamnak kellett újra bemeszeltetnem a múltnak emez ékesen szóló fényes tanújelét, mert csak azon feltétel alatt engedte meg a kaparást az unitárius főkonzisztórium“.

Kilencven év elteltével a kopottan emelkedő középkori épület falai megrázkódtak. Ily módon, akár a mesék magukat megrázó és hétszerte szebbé váló alakjaival történik, úgy kerültek elő napról napra, e sorok írójának szemei elé, az újabb és újabb középkori épületelemek, festett, faragott részletek. Többféle munkálatot egyesítő helyreállítási terv elkészítéséhez volt föltétlenül szükséges az épület tüzetes átvizsgálása (1978. június—július). Az építészet- és művészettörténetileg egyaránt értéket jelentő, fennmaradt elemek, részletek megőrzése csak így lehetséges. Régi adósságot törlesztünk, ha mindez valóra válik.

EDDIG TUDJUK

Természetesen, Orbán Balázs volt az első lelkiismeretes tudósító:

---

* Megjelent a FÓRUM (Sepsiszentgyörgyi Megyei Tükör Melléklete) 1978. júliusi számában, 20—21 l.

„Kilyénben az unitáriusok temploma igen érdekes gót ízlésű épület, mely azonban egészen átalakult elannyira, hogy csak szentélyében ismerhetünk a régi idomokra. A torony alatti ajtó fölé egy, a templom hajójában állott s az igazításkor ide falazott kő van. A kövön szép virágfüzér közé fogott ezen felirat olvasható: Anno M—o 427, mely évszám, a templom építési évét jelölné.“

Átfogóbban Köpeczi Sebastyén József mutatta be az említett követ, a gótikus szentségtartó másodlagosan elhelyezett részletének tartva azt, Virgil Vătăşianu pedig az évszámot helyesbítette 1497-re. Sommásan maga is modernizált gótikus épületet emleget összefoglaló kézikönyvében. Szaktanulmányában Vasile Drăguţ, a Huszka által feltárt falfestményeket: Utolsó vacsora, Szt. László-legenda, Utolsó ítélet stb. (1370—1400 körüliek) sorolta fel.

E már 1955-ben műemlékké nyilvánított épületet* látogatók egyéb részletekre is felfigyelhettek. Ritmikusan emelkednek a részben gótikus esővetőköveket hordozó támpillérek. Egykori boltozat ívei látszanak a keleti részén. Törpített ablakai fölött befalazott gótikus mérművek sejlettek. „Legfiatalabb“ részletei, mint a két eltérő időben készült festett kazettás mennyezet is, átalakításokra utaltak. Ezzel rokon díszítésű, feliratos karzatmellvédje, szószékkoronája (1759) egészítette ki a látható részleteket.

AMI MOST ELŐKERÜLT

Korábban, erőltetett kaparással, már a brassói Tervezőintézet munkatársai kutattak a falfestmények után. Az 1977-es földrengés nyomán, főleg a vakolt felületek alól egyes részletek „maguktól“ láthatóvá váltak. A falfestmények a nyugati falat teljes, az északit és délit pedig 8—8 m hosszúságban borítják. A mai padlószinttől 1—1.5 méterre, két képsorozat húzódik végig, négy méter magasságig. Előbb az alsót készítették el. Ennek finom felületű vakolatszintje behajlik a felső festményeket hordozó szint alá. Különösen az északi oldalon, a magasabbra felhúzódnak nedvesedés, a meszelés és a levegőtől való elzárttság jelentős károsodást okozott; a nyugati falon pedig a tetőhibásodás következtében ismételtén becsorgó esővíz.

Az épület déli falán már 1973 nyarán apró, vöröses foltok tűntek elő a lehámló mészréteg alól. A freskókészítésben járatos Kiss Béla képzőművésszel a helyszínen győződünk meg egy nagyobb méretű külső falfestmény létezéséről. Ebben az esztendőben, a déli fal külső felületén, három részen sikerült megállapítani egyenként átlagban 120×150 cm-es kiterjedésű erőteljes szegéllyel körülhatárolt magasság szerint két szintben elhelyezett festett felület létét. A csapadék és a közvetlen napfény káros hatása ellen, a végleges feltárás és konzerválás időpontjáig, lejtős védőtetővel láttuk el valamennyit. A vöröses szegélycsík a nyugati falon is előkerült. Sajnos jelentősebb részletekre itt nem számíthatunk. Esetleg a mai torony által védett felületen, ahol a szegélycsík folytatódik.

A mai déli bejárótól nyugatra látható már az eredeti bejárat falmélyedése, fölötte a vastag szemöldököfával. A feltehetően félköríves kőajtó-

* 661. sz. M. T. H

keret nyomára (amennyiben készült ilyen) eddig nem akadtunk. A mai bejárat felett egy csaknem épen megmaradt kisméretű, rézsús ablakot tártunk fel. A déli leomlott támpillér alatt, valamint a vele átellenben lévő északi mellett jól megfigyelhető, hogy a templom freskóval borított nyugati része voltaképpen az eredeti templomhajó.

A hozzácsatlakozó szentély felkutatása közben, a mai padlósínt alatt átlag félméternyire megtaláltuk töredékesen a középkori köves padlószíntet. Alatta pedig a jelenlegi szinttől 105—140 cm. mélységben az eredeti, félkörívesen záródó román stílusú szentély egy méter széles alapfalát.

A későgótika korában helyére épült, szögletesen záródó szentély északi falának a keleti szélén került elő, szokatlan módon, a protestantizmus elterjedésekor befalazott sekrestyeajtó. Andezitből faragott kőkerete leszelt (1. sz. rajz). Hasonló korúak a most kibontott két lóhereíves nyílásával jellegzetesen későgótikus emlék szentélyablakból előkerült mérműves* kőrácok is. A délkeleti ablak kőkerete az 1802-es földrengéskor szétrepedt, emiatt mérműve csonkán maradt meg. Finoman megmunkált halhólyagos kőrácsa a helyreállításakor kiegészíthető (2. sz. rajz). Egyedülállóan érdekes a déli szentélyablak épen megmaradt mérműve. Előbbitől a díszítmény típusát, kidolgozását illetően egyaránt elütő népiesebb munka (3. sz. rajz).

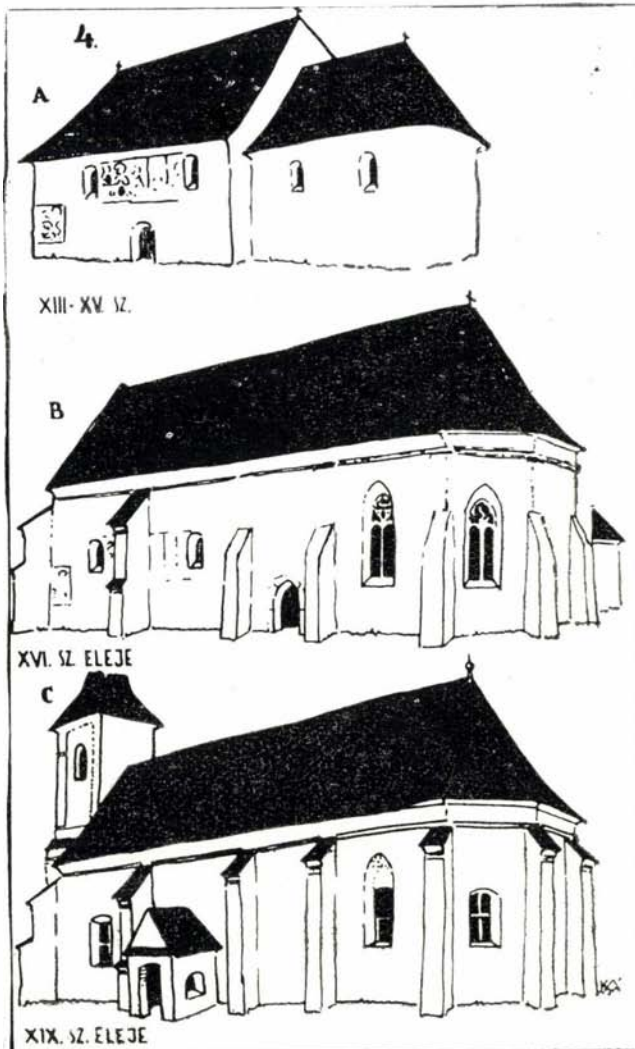
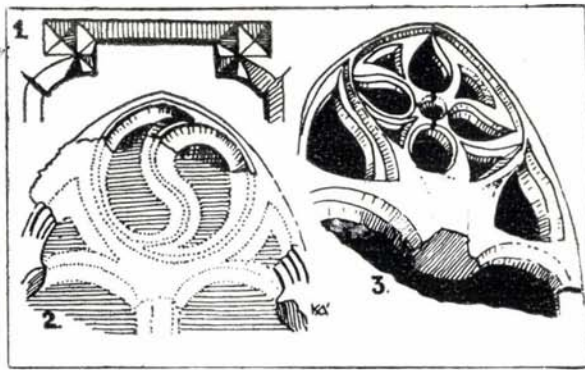
A sekrestyeajtó közelében, már a szentélyzáródás északkeleti falán, került elő a rendkívül puha, palás homokkőből faragott szentségtartó, bemélyülő fülkéjében több írásos emlékekkel. Belső oldalán az 1528-as évszám olvasható, alján megsérült, háromsoros szöveg, oldalán a továbbiakban megvizsgálandó jelek. A szentségtartó felületét és a környező falfelületet először rossz megtartású, fekete színű festéssel (korom?) díszítették, majd erre rávakolva újrafestették, okkeres, zöldes színt használva. Ebből egy szárnyas angyal alakja épen megmaradt. A protestantizmus elterjedésekor a szentségtartó faragott felületét megcsonkították, majd az egészet befalazták. Az előbbieken említett fekete színű festéssel díszítették a gótika korában megemelt hajó falának felső peremét is.

A későgótikus szentély déli falán szintén bejáró nyomaira bukkanunk. Kőkeretét kiemelték, miután ezt a bejáratot is megszüntették és a ma is szimmetrikusabb elhelyezésben utólag megnyitották. Ennek darabjai lehetnek, a szószékfeljáró lépcsőjéből előkerült, gótikus korra utaló élszedett, faragott kövek.

Kívül a templom északi fala mellett három helyiség alapfala került napvilágra, közülük a keleti, a gótikus szentélyhez szervesen csatlakozó sekrestyéé. Egykori nyeregtetejének nyoma a templomfalon jól látható. A középső kisebb méretű, valószínűleg a félköríves szentélyhez tartozó sekrestye alapfala, melyet utólag csontházként (ossárium) használtak. A mélyebben levő harmadik alapfal rendeltetése még tisztázatlan.

Az épület felmérésekor, annak hossz tengelyét kijelölő zsinór irányának tájolóval történt mérése, csaknem 30 szögfokos eltérést mutatott a keleti iránytól északkelet felé. Szt. Kilián napja jelenleg július 8-ra esik, a XVI. századi, gregoriánus naptárreform előtt azonban éppen a nyári napforduló táján volt, amikor legészakabbra kel fel a Nap. Érthető tehát az épület hossz tengelyének jelentős eltérése a keleti iránytól. Ez

* mérmű: gótikus ablakok felső részén alkalmazott, kőből faragott szabályos, rácsszerű díszítmény.

egyben arra mutat, hogy valóban Szt. Kilián tiszteletére emelték a templomot. Másfelől igazolja Benkő József véleményét — hogy a falu neve a védőszent nevéből származik, — melyet Orbán Balázs utóbb „kisé erőltetettnek“ tartott. [. .]

ÉS AMIT MINDEBBŐL KIOLVASHATUNK

A kilyéni unitárius templom valószínűleg a XIII. században épült. A 90 cm-es kőfalai az eredeti padlószint felett csaknem öt méterig emelkedtek az 5,8×8,3 m-es belvilágú templomhajó esetében, melyet lapos mennyezet borított. Nyugaton és délen egy-egy bejáró, a déli falon két kis méretű ablak nyílt. Kelet fele, a 4,6×6 m-es belvilágú félkörívesen záródó szentéllyel folytatódott, mely boltozott lehetett. Északról kis méretű sekrestye csatlakozott ez utóbbihoz (4/A rajz).

Még a falfestményekkel történt díszítése előtti időszakban tűz pusztíthatta. Erre utal a nyugati, eredeti bejáró szemöldökfájának szenesedett felülete a falfestményes vakolatréteg alatt. Az eddigi kormeghatározás szerint a XIV. század végén belsejét falfestményekkel látták el. Ebben az állapotban érthette meg a kis méretéhez képest gazdagon díszített épület a XV. század második felét.

Hogy az 1471-es nagy erejű földrengés, vagy a lakosság számbeli növekedése, esetleg mindkét tényező tette indokolttá az újjáépítést, illetve bővítést, nem dönthetjük el egyértelműen. Tény azonban, hogy a századforduló táján, a hajóval egyenlő szélességű poligonális záródású, boltozatos-támpilléres új szentélyt építettek. Egyben csaknem két méterrel emelték a korábbi hajó falait is. Ennek addig használt déli bejáratát befalazták, elébe esővetőköves támpillért építettek. Az új bejáró nyílását a szentély-szakaszon hagyták meg, mely fölé éppen azért ablakot nem nyitottak. Ezt faragott kővekből rakott, csúcsíves kőkeret díszítette. Új sekrestye, kőkeretes ajtóval, mérműves, kőkeretű ablakok és szentségtartó jelzik napjainkban e későgótikus építkezést (4/B rajz).

A protestantizmus térhódításakor a sekrestyét lebontották, ajtaját, valamint a szentségtartót és a falfestményeket befalazták, lemeszelték. Feltehetően a XVIII. században nyithatták meg a részarányosabb elhelyezésű mai déli bejáratot és módosíthatták az addigi kis méretű déli ablakokon.

Ennek ellenére a templom mint főleg gótikus jellegű épület érte meg a boltozat beomlását is előidéző 1802-es földrengést. A javítások során a gótikus ablakokat letörpítették. A belső térben az 1801-ben készült kazettás mennyezetet, az addig boltozott keleti részre is kiterjesztették. 1805-ben festett mellvédés karzat készült. Végül, 1820-ban felépült a jelentéktelen déli előcsarnok (portikus) és 1806-ban a kő-tégla alapra emelt, favázás, téglarakású torony. Így alakult ki századunkban is ismert állapota, minek láttán Orbán Balázs jogos szomorúsággal állapíthatta meg, hogy „egészen átalakult“. (4/C rajz).

Rejtett értékei most vannak feltárulóban. A továbbiakban még újabb részletek kerülhetnek elő. Mintegy hatvan négyzetméter borítanak a végleges feltárára és konzerválásra váró falfestmények. Kiss Béla, valamint a freskó-restaurálásban járatos, zabolai származású Bartos Jenő képzőművészeink közreműködésére számítunk.

Az általános vélekedés szerint vidékünkön rendkívülinek tűnő külső falfestmények ma már korántsem tekinthetők ritkaságnak. Darlacon, Székelydályán, Csikdelnén (utóbbit Vámszer Géza tárta fel) ismertek. K. Sebestyén József Nagykászon, Köpecz, Gelence középkori templomain találta meg. E sorok írója Kökösből, utóbb Sepsiszentgyörgyről ismertetett látható részleteket. Két utóbbi helység közelsége Kilyénhez már egymagában arra figyelmeztet, hogy középkori templomaink külső felületének falfestményekkel való díszítése sokkal általánosabb lehetett, mintsem hogy rendhagyónak tekinthessük. A megyeszékhely közelében, sőt immár ahhoz tartozó helységben és a Brassó-Tusnádfürdő közötti, turisztikailag is forgalmas műút közvetlen közelében levő számos értéket megőrzött középkori műemlékünk helyreállításával a gelencei, falfestményeiről méltán nevezetes templommal vetekedő műértékkel gazdagodunk.

FERENCZI GÉZA

ADALÉKOK

A HOMORÓDKARÁCSONYFALVI UNITÁRIUS TEMPLOM ROVÁSFELIRATÁNAK MEGFEJTÉSÉHEZ

Debreczeni László, szíves szóbeli közléséből tudottan, a ma Hargita megyében lévő Homoródkarácsonyfalva unitárius temploma 1495-ben emelt tornya II. emeleti északi lőrés-ablakának szemöldök-kövén rovásírásos szövegre bukkant még 1937 nyarán. Ugyanő tudósított még arról is, hogy nem tette közzé fölfedezését.

Utóbb Szőke István, akkor bölcsészettan hallgató látta újra 1944. júniusában. Ő fölhívta néhai Németh Gyula egyetemi tanár figyelmét erre a vizsgálódásra érdemes leletre. Eljuttatta hozzá a felirat pacskolatát, fényképét, valamint betűinek — sajnos nem valóságos hű, de ahhoz mégis igen közel álló — rajzát. Németh Gyula a kapott adatok alapján közreadta a leletet (ezt, de csak ezt alább fogjuk ismertetni). Utána még Franz Alheim német és Csallány Dezső magyarországi kutató foglalkozott a felirat értékelésével és megfejtésével. Csak sajnálhatóan, egyikük megfejtési kísérlete, de keltezése se fogadható el. Szőke Istvánnak a valóságot viszonylag helyesen tükröző betűit gyenge pacskolat, hasznavehetetlen fényképek alapján — máskülönben is megengedhetetlenül — „javítva“, a közlések sorrendjében egyre romlóbb, a valóságtól mindinkább távolodó írásjelek rajza alapján ismertették, az eredetitol igencsak messze eső, sőt mi több: valójában nem is létező, csupán elképzelt jegyekből, betűösszevonásokból önmaguk összeállította szövegeket „fejtettek“ meg.

E helyzetben való segíteni akarástól és az érdeklődők szélesebb táborának rendelkezésére bocsátásának az óhajától vezérelve közzétettük a felirat hű rajzát, észrevételeinkkel meg a jegyek több esetében föltehető hangértékének a meghatározásával, helyesebben meghatározási kísérleté-

vel és a korábbi közlések bírálatával együtt.¹ Minden tekintetbeni bírálatot kiálló s erőtetés nélküli megfelejtésre azonban nem jutottunk.

Most újra foglalkozunk ezzel az emlékekkel. Más rovásszövegünkkel kapcsolatos megfigyelésünk, vagy talán inkább fölfedezésünk követeli meg a kérdésre való visszatérést: a jegyek néhányának a felülvizsgálatát. Közzététele, remélhetőleg, elősegíti a felirat részbeni vagy még inkább egészbeni elfogadható megfelejtését.

A következőkben a szöveg valóságához hű betűire támaszkodva korábbi fejtegetéseinket használjuk föl, de kiegészítjük azokat.

I. A betűk hangértékének meghatározása előtt röviden ki kell térnünk a feliratot hordozó kő elhelyezésének kérdésére. A helyszínen többszöri alapos vizsgálódásunk eredményét kétségbe vonó, a többi rovásírási emlék mellett ezzel is foglalkozó, de a templomot és megkevésbé a kötömb beillesztését nem is látott személy ti. „megfejtese“ igazának az erőtetéséért kétségbe vonta megállapításunk helyességét. Első közleményünkben² ui. ezt írtuk: „A szoban forgó követ a torony emelésekor építették be szemöldökköként.“ A meghatározásunkat kifogásoló szerint a kötömböt csak a toronynak a 17. század első éveiben végzett javításakor illesztették a falba. Tisztáznunk kell tehát a kérdést a (valóság ismerete nélkül) fölvetett állítás miatt. Szakemberrel ellenőriztettük a toronynak a számításba vehető egészét. Vizsgálódásunkkor (ismét) megfigyelhettük mind a fal egészének és építési módjának, mind az emelésékor fölhasznált kőanyagának az egysége voltát. Azaz nem igazolódott az ablakot magába foglaló falszakasz egészének vagy részének a torony emelése utáni (egyelőre igazolhatatlan!) javításkori betoldása. Következésképpen nem fogadható el, hogy a rovásjegyeket hordozó kötömb csupán a torony építését mintegy évszázaddal követő állítólagos „nagyjavításkor“ került mai helyére.³ Ennek értelmében a tőlünk adott viszonylagos keltezés (1495 vagy előtt) is változatlan marad.

II. 1. Nézzük meg most már magát a fölíratot (1. ábra). Az esetleg föltehető betűösszevonásokat nem számítva külön-külön jelekként, összesen 16 (mindegyik sorban 8—8) rovásjegy olvasható. A betűk mélysége eléggé egyenletes (3,5—4 mm). A jól elkülönülő jegyek nehézség nélkül betűzhetők. „Romlottabb“ voltuk nem a véső személy hibájából, hanem kis részeknek a kőből kipattanásából ered.

A felirat föloldására a vele elsőként foglalkozó Németh Gyula nem vállalkozott. Csak a betűket értelmezte (a tőle közölt rajza számai sorrendjében):

- betűtöredék,
- az *m* jele,
- lehet *h* vagy nyílt *e*, hangértéke egyelőre megállapíthatatlan,
- lehet a *t* jele, de többféle föltevés lehetséges,
- a *d* jelének látszik,
- talán az *n* jele. A másolatban rosszul kivehető, a valóságban azonban meg nem lévő „keresztvonal“ alapján az *nd* összevonására gondol,
- az *l* jele. Ilyen *l* betű más emlékekben nem fordul elő,
- talán fordított *i* vagy *j* jel alakú, nem világos,
- azonos az első sor 3. betűjével.
- az *sz* jelének látszik.
- azonos az első sor 7. betűjével: az *l* jele,

- világosan *ly* jel,
- nem világos,
- a *v* jele,
- eddig ismeretlen betű,
- a *g* jele.

Franz Altheim német kutató tévesen (a feliratot újra fölfedező) Szöke Istvánt hitte „lelőhelynek“, az emlék fölfedezőjének pedig Németh Gyulát vélte. Altheim a sorok valamennyi, részben már tőle alakított rovásjelét ó-török nyelvű szöveg jegyeként betűzte ki. Csallány Dezső az emlék betűinek a „helyreállítása“ után kísérelt meg eredményt elérni. Teljesen téves nyomon jártak azonban, minthogy a valóságosakhoz nem igen hasonlító s egyúttal nem is létező betűk, betűösszevonások sorát állították össze.

2. Magunk a következő jegyeket véljük fölismerni:

1. Határozottan az *n* jegye. Még a hely színén se volt eldönthető: az *n* jegye fölötti kétségtelenül azonos bevésésből származó, nagyjából vízszintesen fekvő egyenes ehhez a betűhöz csatlakozik-e, van-e valami-féle jelentése vagy nincs.

2. Kétségtelenül az *m* jegye.

3. Talán a *h*, de lehet a nyílt *e* jele is. Az előbbi meg *e* betű közén, a jegyek fölött, az 1. jegynél említett, fekvő egyenessel azonosat látunk. Ebben az esetben is eldönthetetlen: a szöveghez tartozik-e vagy pedig határozottan bevésett volta ellenére sincs semmi jelentősége.

4. Összevont jegyként tekinthető. Tartalmazhatja az *sz* (?), *n*, *s*, *t* jegyét (más sorrendben is!).

5. A *d* jele.

6. Azonos az első jeggyel: az *n* jele.

7. Eddig ismeretlen jegy. Ha összevetjük a csak másolatban ránk örökítődt s ezért betűösszehasonlítás tekintetében csupán fönntartással hasznosítható isztambuli rovásfelirat *l* jelével, valamelyes hasonlóság alapján ennek is azonos hangértéket tulajdoníthatunk.

8. A fordított *i* vagy *j*. Így írva egyezik a Tálász-völgyi ó-török feliratok *i*, *j* jegyével. (Fordított voltán nincs miért csodálkoznunk: gyakorlott címfestők s mások esetében is még ma is előfordul, hogy a *J*, *N*, *S*, *Z* betűt fordítva írják.)

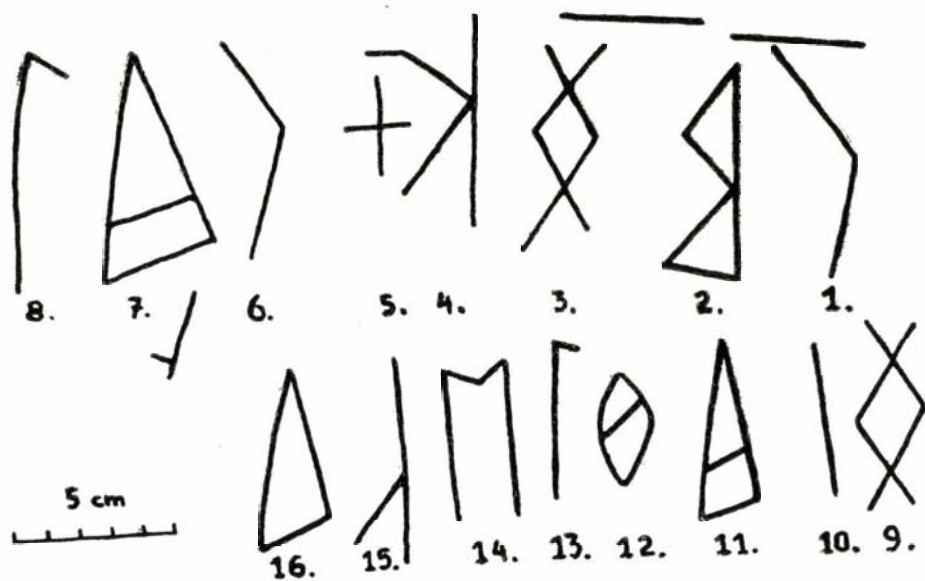
9. Egyezik a felső sor 3. betűjével. Talán a *h*, esetleg a nyílt *e* jegye.

10. Az *sz* jelének mutat.

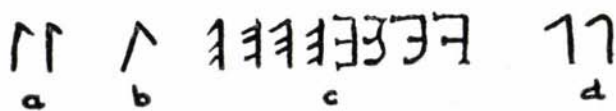
11. Hasonlít a felső sor 7. betűjéhez. Ha ezzel azonosként kell tekintenünk, akkor szintén a föltett *l* jegye.

12. Világosan az *ly* jegye. Ikertestvérét a hiteles nikolsburgi ábécében és a Marsigli-féle bolognai rovásémlékben valamint a csak másolatban ránk maradt csíkszentmihályi-csíkszentmiklósi feliratban leljük föl. Ezzel kapcsolatosan helyeseljük Csallány megállapítását: „Ez a betű [...] eldönti a feliratunk idejét is [...]. Így a karácsonyfalvi betűjelleg kétségtelenül a XV. századi feliratainkkal függ össze.“⁴

A magunk észrevételével bővített eme megfigyelés feliratunk szabatosabb keltezéséhez segít hozzá. Ismerjük ui. a csíkszentmihályi-csíkszentmiklósi emlék keletkezési idejét: 1501. A jegynek eme felirat azonos jegyéhez való nagyobb hasonlósága időben inkább ehhez hozza közelebb, nem az említett másik kettőhöz. El kell azonban ismernünk, hogy ezt csak óvatossággal mondhatjuk, hisz kérdéses: a másolt szöveg betűi meny-

1. ábra. A rovásfelirat mérhető mása

2. ábra. A p rovásjegyének különböző emlékekbeni alakja

nyire híven tükrözik az eredetieket. Korábban adott viszonylagos időmeghatározásunk jól illeszkedik ebbe a közvetett keltezésbe.

13. Azonos a felső sor 8. jegyével: a (magyar vagy türk) fordított *i, j* jele.

14. Kétségtelenül a *v* jegye.

15. Egyelőre ismeretlen hangértékű. A csak másolatból ismert csík-szentmihályi-csikszentmiklósi felirat két hasonló jegye alapján az *s* „meghosszabbított szárú“ változataként is tekinthető.

16. Ismeretlen, rovásírásunkban eddig elő nem fordult betű. A türk zárt háromszög alakú szóközi *k* jegye alapján a *k* jeleként olvasható.

Utolsóként még egy jelet megemlítenünk: a felső sor 7. rovásjegye *alatt* látható. A vésés nyoma határozottan megfigyelhető, de sekélyebb, és két rovássor közére, az alsó végétől kissé oldalt és távolabb esik. Nem tűnik a szöveghez tartozónak, bár kapcsolata is elfogadható. Esetleg romlott *t*, befejezetlen *d* jegyét láthatjuk benne. Egyelőre eldönteni nem tudjuk. Németh Gyula jelentőség nélkülinek tartotta, Csallány Dezső viszont a latin ábécé *K* betűjeként olvasta.

3. A szöveg betűinek a hangérték-meghatározási kísérlete után vissza kell térnünk két, végeredményben azonban egyetlen írásjelre, azonosak lévén. A 8. és 13. betűről van szó (2. ábra *a*). Ezt a jegyet eddig, mint láttuk, fordított *i* vagy *j* jeleként tekintettük. Nemrégiben tett fölfedezésünk miatt azonban módosítanunk kell véleményünket, és más hangértéket is lehet és esetleg kell is tulajdonítanunk neki.

Érdekes megfigyelésre jutottunk a Dankanits Ádám fölfedezte marosvásárhelyi rovássorokkal⁵ foglalkozva. Eredetiben tanulmányozva a papírosra tollal és tintával írott szöveget, azt tapasztaltuk, hogy a rovássorokat is bejegyző Farkaslakj Mátyás a 3. sor szerintünk harmadik szavában előbb „hibásan“ írt *i* vagy *j* betűt átjavította. Ebben ugyan még semmi meglepő nincs. De annál inkább meghökkent az előtte álló jegy (2. ábra *b*). Ezt a homoródkarácsonyfalvi feliratban is azonosan megjelenő betűt mindkét esetben az *i* vagy a *j* fordított jeleként tárgyaltuk. A marosvásárhelyi sorok átírásakor azonban értelmileg vitathatatlanul a *p* jeleként kell olvasnunk. Ez a *p* egyáltalán nem egyezik rovásbetűsorainkban és -szövegeinkben lényegében azonosan jelentkező *p* jeggyel. (2. ábra *c*).⁶

Jegyünk azonos a rovásírásunkban meglévő *s*, láttuk, függőleges tengelye körül megfordított *j*-vel, de a (mongol-földi Orkun folyó *s* a „közeliében“, Dél-Szibériában eredő Jenyisszej folyam vízgyűjtő medencéjének a felső részéből ismert keleti-, ill. a távoli Tálász-völgyi nyugati-) türk ábécé helyes állású *i* betűjével. Sőt mi több: *egyezik az ugyancsak a két elsőként említett vidékekről származó ó-török rovásábécéből közölt- (és onnét hagyományozódhatott), szintén és ugyanúgy megfordított p jelével* (2. ábra *d*). (A jegy a magyar rovásábécé *j* jegyének átírva is fordított állású!)

A szó átírása kifogásolhatatlan. Az „*ellopja*“ értelmileg is tökéletesen illeszkedik az egyetlen mondatból álló szöveg egészébe. Tehát csakis arról lehet szó: *a bejegyző nem a magyar rovásbetűsorból ismert p jelet írta le, hanem a türk rovásábécében szereplő, de tőle ismert (és esetleg használt is, itt azonban megfordítottan alakított) p jegyét.* Sőt az is elképzelhető még: a tőle helyes állásban ismert *p* betűt éppen az utána következő *s* egyező állásban azonos képet mutató *j* miatt fordította meg,

nehogy a két azonos megjelenítésű jegy zavart okozzon. Gondolható ugyan elírásra. Ennek ellentmond azonban a betűk hibátlan írása. De ez is megengedhető lenne, hisz a jegyünket követő betű valójában javított. (Fennebb már utaltunk erre a jelenségre.) De ez a javítás méginkább kirekeszti a *p* leírása hibás voltának a feltevését: *a szöveg írója éppé betűnk miatt javította az elsőként alakított jegyet*. Egyben helyesen alkalmazta mind az első, mind a javított második betűt. Azaz nem elvétet betűalakot javított, hanem a *p* hanghoz kapcsolódó hangnak a részéről (is, bizonytalanságot keltő jelenség kényszerítette az eredetileg írt jegy megváltoztatására. Nem tudta eldönteni: *i*-t avagy *j*-t írjon-e a *p* után. Vitathatatlanul elfogadható a *j* jelenléte, de az *i* föltűnése is természetes, mint hogy a *p* és a *j* egymás mellé kerülésekről utóbbi zöngétlenedik (*X*). Ennek a hangnak (valószínűleg) akkor se volt külön írásjele, a zöngétlenedést érző szövegíró viszont az *i* betű alakításával igyekezett érzékeltetni ezt a jelenséget. (Csupán tájékoztatásul említjük: Téglás Gábor 1895-ben *Lapiás*-kút meg *Lapiás*-tető alakban írta a Homoródoklánd és Felsőrákos közére eső Rika-patak forrásterületén fekvő helyet jelölő *Lapjas*-kút és *Lapjas*-tető nevet.)

4. E szükséges kitérő után térjünk vissza eredeti tárgyunkhoz. A betűk hangértéke meghatározásának a kísérleteknek mi is hangsúlyoztuk a keleti-türk (!) betűsorból szokózi *k* hangértékkel árt, de a magyar rovásírásban eddigelé egészen ismeretlen, mostanáig csak ebben a feliratban jelentkező háromszög alakú, talán itt is azonos hangértéket képviselő jegy felbukkanását. E föltevés alapján nyilván más ó-török írásjegyek föltűnése is elfogadható.⁷ Ne feledjük: másutt vitathatatlan e török jegy előbukkanása!)

Megdöbbentőnek tűnhet föltevésünk: két rovásírásos emlékünkből is türk írásjegyeket határozunk meg. De nem meglepő, ha figyelembe vesszük a következőket: a Homoródkarácsonyfalva közelében fekvő Bibarcfalva meg Baconok lakossága nagyon valószínűleg, de a még közelebb eső Baróté, Alsó- meg Felsőrákosé pedig hosszabb ideig vitathatatlanul besenyő származású volt. Hasonló a helyzet a marosvásárhelyi scrok esetében is. A papirosra kézzel írt szövegekben szereplő Farkaslaka s Kobátfalva különösen, de a valószínűleg ugyancsak török eredetű nevet viselő Makfalva és Firtosváralja, ősből néven *Besenyőfalva* közelében van. Nagyonis lehetséges: ennek hajdani lakossága is besenyő származású volt. Mindehhez csupán ezt fűzzük még: a Firtosváralja fölött emelkedő Firtos tetőn egykor állott vár belső területéről a „kő” jelentésű magyar *tas* török eredetijének: *tász*-nak kibetűzhető emlékre bukkant Dávid Sándor az 1978 nyarán végzett régészeti ásatáskor...⁸

Írottaink alapján most már önmagától értetődik a homoródkarácsonyfalvi felirat betűi hangérték már közölt meghatározási kísérlete felülvizsgálatának a szükségessége.

A tárgyalta összefoglalásaképpen a következőket írhatjuk:

— megnyugtatón — úgy véljük — 10 jelet (1—3., 5—6., 9—10., 12., 14., 16.), sikerült meghatározunk, négy (4., 8., 13., 15.) bizonytalanabb, míg két (végeredményben egy!) betű (csoport?) (7. és 11.) csupán föltehető;

— feliratunk a türk rovásírásnak a magyar rovásírásban nem használt két jegyét (8. és 13., 16.) örökítette ránk;

— a Csallánytól ezeken kívül felsorakoztatott betűk és betűösszevo-

nások *nem léteznek*, így magyarázásuk és értelmezésük semmire se használható;

— az írás a nikolsburgi ábécé, a Marsigli-féle rovássor, a székelyderzsi meg a csak másolatban ránk maradt csíkszentmihályi-csíkszentmiklósi rovásemlék jegyeivel mutat szorosabb kapcsolatot. Írástörténeti vonatkozásai is legrégibb (15. század második fele) felirataink csoportjába utalják, és egyben a ma létező székelyföldi legősibb magyar rovásírásos emlékeink egyike.

Más emlékekben is fölbukkant és a magyar rovásírásban eddig mindenképpen ismeretlen új, de meghatározott hangértékű betű tárgyalt szövegünkbeli kimutatásával igyekeztünk elősegíteni a felirat megfejtését. Nem állítható ugyan ennek a szóban forgó jegynek itteni vitathatatlan *p* hangértéke. A minden tekintetben helytálló végleges átírásig feltétlenül figyelembe kell azonban vennünk ezt a lehetőséget is. Meg kell tennünk ezt annál is inkább, mivel említett két rovássorunkban más, gyaníthatón vagy inkább éppen eléggé határozottan mondhatón magyar rovásábécénkben eddig ugyancsak ismeretlen, de az ó-török rovásbetűk közt előforduló szóközi *k* jegye is előbukkan. Márpedig e kettőnek mostan egyetlen emlékekben való jelentkezése közvetlenül erősíti egymást és támogatja föltevésünket. A környező vidékek besenyő népességének a hajdani jelenléte viszont közvetve támogatja elképzelésünket, megteremtven egyúttal ó-török betűk feltűnésének a lehetőségét is. Adalékaink tehát talán közelebb vittek a végső megoldáshoz, de újabb tisztázásra váró kérdéseket is fölvetnek, és remélhetjük, hogy előbb-utóbb sikerül megfejteni a pillanatnyilag rendkívül bonyolultnak mutató szöveget.

JEGYZETEK

¹ *Ferenczi Géza*: A homoródkarácsonyfalvi rovásírásos felirat. *Korunk* Évkönyv 1979. 273—281; *Ferenczi G.* — *Ferenczi István*: A magyar rovásírásos emlékekről. *Művelődéstörténeti Tanulmányok* (Csetri Elek — Jakó Zsigmond — Tonk Sándor szerk.) Bukarest 1979. 18—22. 3—8. ábra és 214, 20—35. jz.

² *Ferenczi G.*: i. m., 273.

³ Ezúton ismételtelen köszönöm Czompó Mártának, a csíkszeredai Megyei Múzeum műépítészének a fáradozását és szíves segítségét, meg Lakatos Gyula helybeli unitárius lelkész újabb támogatását.

⁴ *Csallány D.*: i. m., 68.

⁵ *Dankanits Ádám*: Rovásírásos sorok 1624-ből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 14. (1970), 378—379., fényképpel. Elemzését ld. *Ferenczi Géza*: Adalékok a marosvásárhelyi rovásírásos szöveg megfejtéséhez. *Művelődés* 34. (1981), 1., 45—46., a szöveg rajza, sajnos fölfordított állású. Ebben közölt fejtegetéseink két jegyének a felülvizsgálatát ld.: *uő.*; Eddig ismeretlen, újabb ó-török írásjegy a magyar rovásbetűk között? című, sajtó alatt lévő kéziratunkban. A következő sorokban elért érveléseink eme utolsóként említett és a szükséges szakirodalmat is nyújtó kéziratunk megfelelő részeinek az összefoglalása. Ld. még: *uő.*: A magyar rovásírás újabb emlékeiről, kézirat; *uő.*: Adalékok a magyar rovásírás kutatásának a kérdéséhez, kézirat sajtó alatt.

⁶ Helyszüke miatt lehetetlen, de fölösleges is külön-külön bemutatnunk rovásábécénk és -szövegeink minden egyes *p* betűjét. Csupán néhánynak az alakját közöljük. Sorrendben: a nikolsburgi, a székelyderzsi, a Szamosközy-, a Marsigli-, a Telegdi-, a Bél-, a Dési- s a Dobai-féle rovásbetűsornak a *p* (nem mérthű!) jegye látható.

⁷ Minderre s más megfigyelésekre támaszkodva levont, rovásírásunkhoz fűződő elvi s általános következtetéseinket ld. a 6. jz. végén említett két kéziratunkban.

⁸ Ferenczi Géza: A Firtos vári rovasjegyekről, kézirat, sajtó alatt; *uő.*: Gondolatok a csángó névről és régészeti adalékok a moldvai régibb csángók rétegének a kérdéséhez.

BENCZÓ DÉNES

A HOMORÓDALMÁSI UNITÁRIUS TEMETŐ

A temető hozzátartozik az emberi település helyéhez, tükrözi mindenkor arculatát és megőrzi történetét még akkor is, ha a település már régen elpusztult. Egy-egy feltárt régi sír úgy beszél, mint egy nyitott könyv. Beszél háborúról, járványokról, bőségről vagy szegénységről. E beszédes világot mégis csend és félelem övezi. Nem szívesen gondolunk reá vagy beszélünk róla. Talán ezzel magyarázható, hogy elég kevés írás jelenik meg a temetők történetéről és művészetéről.

Homoródalmás község, Orbán Balázs és a határnevek bizonyága szerint, hét faluból tevődött össze: Varjas, Kakod, Benesfalva, Almás, Benczőfalva, Czikefalva és Tankófalva.¹ A hét falu az 1500-as években egyesült. Rákóczi Zsigmond erdély fejedelem 1607-ben Bencző Lőrincnek adott nemeslevelében már a nevezettet homoródalmási lakosnak tünteti fel.²

Almás nevét először az 1332—1337-es évekből származó pápai tizedjegyzékekben találjuk. Önálló, templomos falu lévén a telegdi főesperesség erdőháti kerületéhez tartozott. 1333-ban Péter nevű papja 6, 1334-ben 2 régi banálist fizetett.³ Mivel ismerjük ennek a 14. századbeli templomnak a helyét, sokat mond a szántások alkalmával felszínre kerülő emberi csontok nagy tömege és a felbukkanó idomkövek bizonyága. Simén Domokos lelkész (1927—1945) véleménye szerint a templom eredetileg román stílusú volt, később alakították át gótikus formára. A megtalált idomkövek (a lelkészi irodában vannak elhelyezve) már gótikus bordák. A templomban, a diadalív előtt jobb oldalon egy 2×2 méteres ossarium volt. Valószínűnek látjuk, hogy a régi temető éppen a templom helyén volt, mivel ez a terület közel volt úgy Czikefalvához, mint Benczőfalvához. A templomot is éppen azért építették oda, hogy a településekhez közel legyen; feltehető, hogy a felszámolt temető exhumált csontjait helyezték el az ossariumba. Valószínű tehát, hogy ez a falutól délre fekvő temető, amelynek helyét ma „csontkatemplomnak“ nevezik, volt az első almási temető, melyet rendszeresen használtak.

A község északi kijáratánál (Lövete felé) egy köztemető van, amelyik az 1800-as évek végén keletkezett. Ettől délkeletre egy zsidó temető található. A következőkben csak az unitárius temetővel foglalkozunk.

A régi unitárius temető a falu déli kijáratánál volt, a mai temető helyén. Területe az idők folyamán keveset változott. Gyarapodásáról tudósít az Unitárius Egyház irattárában levő alábbi két adományozási oklevél: „Sándor János és Gothárd Mária a Szent Eklézsia javára különösen temetkező helye terjesztésére adjuk tulajdon szabad birtokunkból egy darabocská helyiséget a jelenlegi temető külső felében 1 1/2 egy és fél vöka

féregjü területet — szegények temetkezö helyeül — szomszédjai egyfelöl Sándor Pálné, más felöl a temetö. Adjuk pedig úgy, hogy rögtön a temetö területéhez foglaltassék. Nov. 29-én 1863. Sándor János, Gothárd Mária adományozók. Gothárd Dániel, Bentzö András tanú.“ — Ugyanezen dátum alatt Dónát Sándor Mózes és neje Dónát Judit is adományoz, „egy véka féregjü“ területet, közvetlen a temetö mellett. Ezekon kívül több adatot a temetö gyarapodásáról nem találtam.

A temetö mai területe 4 Ha. 6070 m. Helyrajzi száma 9489/06/6. Az idök folyamán családi központok alakultak ki a temetöben, amelyekhez a család tagjai ragaszkodtak. Megkülönböztetésről nem lehet beszélni, csupán az idök folyamán beköltözött családok számára kellett újabb területekröl gondoskodni. A temetések alkalmával különleges szokások nincsenek, egyedül a „koporsóbatétel“ volt szokásban az 1920-as évek végéig.

Az általunk ismert legrégibb, egy koporsófedélre emlékeztető síremlék 1658-ból való. Földbe süppedt déli oldalán a következö felirat olvasható: ITT FEK-SZIK ALMÁSI NEMES PÉTER DEAK. Az északi oldalán: AN: D 1658 AETATE. 56 (MIVL) (?). A zárójelbe tett négy betü, vagy szám alig olvasható, jelentését nem tudtam megfejteni. Ez a síremlék határkönek is tekintendö, mert talán kevés hozzáadással a mai temetö helyére ettöl a dátumtól temetkeznek.

A síremlékek anyaga természetesen fa és kö, mivel ezek könnyen hozzáférhetök voltak. A régebbi idöben kedvelt és olcsó síremlék volt a kopjafa (helyi neve „kopolyafa“). Az 1930-as években még készítették kopjafát, de azok napjainkig, egy kivételével, mind elkorhadtak. Láthatók még ma is a termésköböl való síremlékek, amelyekre csak ráírták a halott nevét.

Az 1600-as évek közepétöl az 1800-as évek elejéig a sírköveket koporsó formájára (tumba) faragták és a sírokra helyezték. Így nem kellett félniük attól, hogy ember vagy állat kárt tehet bennük. A temetöben 42 ilyen fekvö síremlék található. Az 1800-as évek elején megjelennek a függöleges sírkövek. Érdekes, hogy az első idöben úgy a fekvö, mint az álló sírkövek „divatban“ vannak, a sírokon mind a kettö jelen van. Négy ilyen síremlék van. Amelyik sírba két halottat temettek, azon a sírkövek is kettösek.

Ebben az idöben figyelemre méltó, hogy egy általunk ismeretlen köfaragó új formával jelentkezik, amilyenel a környéken nem találkoztunk. Ez a mózesi törvénytablára emlékeztető forma. Ha kettös a sír, két kótábla van egybefaragva. A sírkö tetején gyászfátyolszerű turbán van. A hátsó oldalán lándzsa (öseink sírjelzése), vagy az életfa bimbó motívuma van kifaragva. Bár a sírköveken elég különösen hat az életfa, mégis véleményünk inkább az életfa felé hajlik, mert egy másik kövön a kinyílt virág látható. Ezeknek a köveknek a készitési ideje 1814—1875 közé tehető. 1814-böl van egy négyszögletü, kettös turbánü kö is, mely egy rangosabb halott sírhelyét jelzi. A sírkövek anyaga vulkánikus kö. A köfaragó kiléte utáni kutatásunk mindedig eredménytelen maradt. Feltételezzük, hogy világot járt mesterember lehetett.

Érdekes jelenségnek tartom a homorödjánosfalvi mésztufa bányából származó síremlékek jelenlétét. Mind a mésztufa, mind az erősebb vulkánikus kövek nagy választékban megtalálhatók határunkon, és mégis

Jánosfalváról hoztak sírköveket. Bizonyára nevezetes kőfaragó dolgozott ott, és a sírkövek is olcsóbbak lehettek a könnyebb megmunkálás miatt. Ezek a kövek díszesek, virágosak, de az élettartamuk nagyon korlátozott.

Az egyházközség temetőjében pihennek: Gejzanovius Sándor⁴. Mezei Mihály⁵, Sándor Lajos⁶ és Ajtay János⁷ almási, Siménfalvi Sándor⁸ felsőrákosi és Antónia Mihály⁹ magyarorszáti lelkész, valamint Varga Ferenc¹⁰, Péterfi Áron¹¹ és Fülöp Domokos¹² almási és Benczédi Márton¹³ magyarorszáti énekvezér.

Az 1940-es évek után az akácfa úgy elterjedt a temetőben, hogy már alig lehetett a sírokat megközelíteni, 1957 év tavaszán közmunkával a temetőből minden felesleges bokrot és fát kiirtottunk. Így láthatóvá vált az egész temető. Mivel temetők oldalas helyen fekszik, sárban és télen egyes részeit nehezen lehetett megközelíteni. A keblitanács határozata alapján fáradságos munkával két lépcsősort építettünk a nehezen járható helyeken. Most kényelmesen el lehet jutni a temető bármely pontjára. A temető kerítését rendben tartjuk. Bevezettük a vizet is a temető bejáratához, és így a virágok öntözése nem jelent gondot. Az az érzésünk, hogy a homoródalmási temető méltó a kegyelet helyéhez. Egyetlen jelenség van azonban, ami elgondolkoztat: napjainkban kezdtek nálunk is elszaporodni a díszes beton síremlékek.

JEGYZETEK

¹ A Székelyföld leírása. I. kötet 186.

² A levél másolata Bencző Dénes homoródalmási lelkész tulajdonában van.

³ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia Bp 1887, 115, 132: „Item Petrus sacerdos de Almas solvit VI banales antiquos“. „Item Petrus sacerdos de Almas solvit II banales antiquos“. Román fordítása: Documente privind istoria României, C, Transilvania, veacul XIV, III. 169, 200.

⁴ Gejzanovius Sándor 1730—1761. (Sírja, Ajtay János jegyzetei szerint a temető nagy árkon aluli részében van, fekvő sírkövel, nem tudtuk azonosítani.

⁵ Mezei Mihály 1777—1782.

⁶ Sándor Lajos 1867—1890. Sírkövének felirata: „Sándor Lajos unitárius lelkész porait fedi e hant ki meghalt 1890 április 20 élete 48-ik papsága 25-ik évében. Örökre áldott legyen emléke.“

⁷ Ajtay János 1890—1926. Sírkövén ez a szöveg olvasható: „Itt nyugszik Ajtay János unitárius lelkész aki 4 évig Hódmezővásárhelyen, 36 évig H-almáson hűséggel szolgálta az Urat, szül. 1865 megh. 1926. Béke legyen porain.“

⁸ Sírfelirata: „Itt nyugszik Siménfalvi Sándor felsőrákosi Nyugunitárius lelkész és 1848-iki honvéd. Megh. 69 éves korában 1898 szept. 4-én. Béke legyen porain.“

⁹ „Antónia Mihály 1879—1971. 45 évig magyarorszáti unitárius lelképásztor, neje Barra Anna 1887—1976. Béke poraikra.“

¹⁰ „E sír éje fedi Varga Ferenc 45 évig H. almási tanító porait. Született 1800 meghalt 1872 aug. 28. A tanítványok hálás tiszteletük jeléül emelték a feledhetetlen jó tanítónak. Legyen az igaznak emléke áldott.“

¹¹ „Nagyajtai Péterfi Áron unitárius énekvezér isk. igazgató 1849—1923 Bácsület, igazság valósága voltál. Nagy szíved munkája vala csak a jóság. Béke poraikra.“ A sírkő hátsó oldalán: „Péterfi Jenő, Irén, Béla, kedves gyermekei apja őrei nyugszanak itt.“

¹² „Fülöp Domokos unit. énekvezér 1901—1946. Kegyeletük jeléül állíttatta a dalárda.“

¹³ „Itt nyugszik Benczédi Márton tanító 1903—1963. Nyugodjon csendesen.“

ÖREG EMBER KÍVÁNSÁGAI

Mostanság töltöttem be 88. életévet. Naponta elmélkedem azon, hogyan teltek el évtizedeim. Egész életemben kétirányú volt munkásságom: mint egykori városi mérnök, éberem figyeltem a város képének alakulását s ezzel egyidejűleg zenetörténészként aktívan dolgoztam Kolozsvár és általában Erdély zenei múltjának feltárásán. Kelemen Lajosnak (1877—1963) voltam öt évig tanítványa az unitárius kollégiumban és mint bentlakó diák Sándor János zenetanártól tanultam meg a kamarazenélést szeretni és becsülni. A későbbi években Seprődi János (1874—1923), a jeles zenetörténész terelte figyelmemet az erdélyi zenei múlt kutatása irányába.

Mikor századunk első évtizedében Kolozsvárra kerültem, már állott a Főtéren Fadrusz János Mátyás király szobra és lebontották a Szent Mihály templomot körülvevő falat a hozzá épült bódésorral együtt. Még igen fiatal és friss szagú volt a mai Román Színház—Opera épülete, mely neves bécsi építészek tervei alapján készült. Akkoriban fejezték be a mai Állami Magyar Színház—Opera, az akkori sétatéri színpad építését is. Az első világháború befejeztével, mint fiatal városi mérnök utügyi előadóként résztvettem a korszerű úthálózat tervezésében és megépítésében. Tanúja lehettem ilyen módon az új városkép kialakításának.

Am a mérnökösködés mellett minden szabad időmet tájaink zenei múltjának kutatására és feltárására fordítottam. Olyan emberekkel beszélgettem, akik még látták és hallották zongorázni Liszt Ferencet, amikor harmadszor járt Kolozsváron és részt vett a tiszteletére 1879 március közepén rendezett ünnepeken. Liszt a városi Vigadóban, a mai Néprajzi Múzeum nagytermében, és a Farkas utcai színház köépületében játszott, ahol a szerző jelenlétében bemutatták Szent Erzsébet legendája c. művét. Sok érdekes történetet beszéltek a lefolyt eseményről, melyekről még első kézből értesültem.¹ Brassai Sámuel, aki akkoriban egyike volt a város legképzettebb zeneértőinek, a csúfos oratórium-bemutatóról néhány bizalmas természetű részletre mutat rá. Azt írja, hogy „az ő (Liszt) eszményi Szent Erzsébetét Kolozsváron keresztre feszítették, kínpadra vonták, és neki e kínszenvedést végig kellett néznie és a halálhörgéseket végig kellett hallgatnia, mégpedig kétszer, egyszer a főpróbán, másodsor az előadáson.“

A főpróbán Liszt jókedvű és humoros volt, még meg is dicsérte a zenekar összjátékát. Úgy látszik, a maga világfias modorában megértéssel, könnyedén fogta fel művének vidéki bemutatóját. Az énekkar egyik tévedését helyreigazította. A kar ugyanis a mű egyik részénél D-dúr helyett D-moll-ban énekelt. Liszt megállást intett és ezeket mondta: „Uram! „Én úgy gondolnám, talán jobban hangzana az az akkord dúr-ban. Próbálják meg így! — mit mehr Auflösung!“ — magyarul: több feloldással!

¹ Lakatos I., *Liszt Ferenc Erdélyben*. Különnyomat a „Hitel“ c. folyóirat Kolozsvár 1943. decemberi számából.

Brassaitól tudjuk meg különben azt is, hogy „Szent Erzsébet ének szolámát Blau Gyula úr énekelte végig — még pedig hegedűn.“ Brassai így zárja le a kényelmetlen eseményt: „Mi pedig ígérjük meg ünnepélyesen, hogy ha még egyszer valamikor nagy művészhez lesz szerencsénk, nem fogjuk az ő darabját saját füle hallatára előadatni. [. . .] Liszt tündöklően szép zongorajátéka persze feledtette a Szent Erzsébet legenda diszsonáns hangjait.“ Brassainak említett karcolata a kolozsvári Magyar Polgárban jelent meg „Apróságok a nagy napokról“ címen.² A cikket „C—s“ szignóval jegyezte, de az írás hangjából, stílusából akkor is félreismerhetetlenül megállapíthatnók, hogy Brassai írta, ha nem tudnók, hogy a nagy polihisztor gyakran bújt a „Canus“ álnév mögé. Ezt az álnévet azért választotta, mert haja már fiatal korában őszülni kezdett.

Olyannal is beszéltem, aki még hallotta Kolozsváron Johannes Brahmsot és Joachim Józsefet együtt hangversenyezni. A két mester Brahms, a zeneszerző-zongoraművész és Joachim József, a kor hegedűkirálya, mint előadók a világ legjelentősebb zenei egyéniségeinek számítottak. Együttes hangversenyük igen jelentős eseményt jelentett a város zenei életében. A művészek Kolozsvárt a Nemzeti szállóban laktak, mely a jelenlegi Continental szálloda helyén állott. Egyszerű egyemeletes épület volt. A művészek megérkezésük estéjén néhány konzervatóriumi vezetőségi taggal a szálló éttermében vacsoráztak és nagy érdeklődéssel hallgatták a híres Salamon János zenekarát. Minden számukat lelkesen megtapsolták. Egyik dal után Joachim magához hívta Salamon János primást, s koccintott vele. A vendégművészek hangversenyét 1879. szeptember 23-án tartották meg a városi Vigadó (ma Néprajzi Múzeum a December 30 utcában) nagytermében. A hangverseny után a művészek tiszteletére társas vacsorát adtak. A felszolgált ételek és italok becsületére váltak Nagy Gábornak, a híres vendéglősnak, aki maga is jeles hegedűs és kamarazenesz volt és egy népszerű vonósnégyesnek primáriusa. Még magam is jól ismertem és tőle nem egyszer hallottam emlegetni azokat az időket, mikor Brahms és Joachim az ő vendégei voltak.³

Személyesen ismertem az 1819-ben alakult kolozsvári Zenekonzervatórium európai hírű hegedűtanárnőjét, Ruzitskáné Raczek Zsófiát, aki 1919-ben halt meg és itt nyugosza örök álmát a Házsongárdi temetőben. Jól ismertem a konzervatórium neves igazgatóját, Farkas Ödönt, a jeles zeneszerzőt és ének mestert. Ott voltam 1912-ben a temetésén. Még hegedültem a zeneiskola szimfónikus zenekarában, melyet ő vezényelt.

Kapcsolatban állottam, sőt olykor még baráti asztalnál is együtt voltam olyan kortárs zenei személyiségekkel, mint Bartók Béla, Alban Berg, George Breazul, Paul Constantinescu, George Dima, Sabin Drăgoi, George Enescu, Franz Xaver Dressler, Kodály Zoltán, Francesco Malipiero, Josef Marx, Szabolcsi Bence, vagy David Ojstrah és a zene sok más világhírességével. Ma már egyik sem él közülük.

Amint így egykori zenei élményeimet számbaveszem, megjelenik nálam a rádió riportere és azt kérdi tőlem, mit válaszolnék egy jelentkező tündérnek, ha kívánságaim iránt érdeklődne azzal a szándékkal, hogy azokat örömeimre teljesítse? Imigyen válaszoltam: Intézze el a tündér az illetékeseknél, hogy maradjak még néhány évig egészséges és jó hangu-

² Magyar Polgár. Kolozsvár 1879. március 19. sz.

³ Lakatos I., *Zenetörténeti írások*. Kriterion Bukarest. 1972, 107—115.

latban. Szeretnék még egyet-mást elintézni úgy, ahogyan vagyok: rosszul halló fülekkel és egyre romló látással.

Végül pedig arra kérném azokat, akik megtisztelnék majd, ha eljön az ideje és eljönnek a temetésemre, hogy ne szomorkodjanak, hanem integessenek mosolyogva koporsóm felé és mondják halkán azt: Te Pistabácsi! Életedben sokat dolgoztál, soha nem panaszkodtál, mindig jókedvű voltál. Most aztán áldás és béke poraidra, melyeket köhögés ellen szedtetél! Mert mindenütt jó, de legjobb egészségesen, vidáman dolgozva — élni!

Én viszont azt ígérem, hogy amennyiben elégedetlen lennék a túlvilági állapotokkal — hát visszajövök köztetek!

NYITRAI MÓZES

AZ ÉLET TISZTELETE

5Móz 30,19

Válaszd az Életet! „Mert e parancsolat nem megfoghatatlan előtted, sem távol sincs tőled... a te szádban és szívedben van, hogy teljesítsed azt“ (5Móz 30,11;14). Isten adta az emberi életet és a szabadságot, hogy magunk választhassunk a jó és a rossz, az élet és a halál között. Tőle származik a parancsolat, hogy tiszteljük az emberi életet a bölcsőtől a koporsóig. Jézus is ennek az erkölcsi elvnek a szolgálatában állott, a legmagasabb színvonalon, amit valaha ember elérhetett. Igaz, az élet tisztelének parancsolata az Őszövetségben gyökerezik, de az Újszövetségben bontakozik ki a maga teljességében.

Jézus annyira tisztelte az embert, hogy egyenesen Isten gyermekének tartotta, és vallotta, hogy Isten országa mibennünk van, emberekben. Ūgy tisztelte a gyermeki életet, hogy amikor versengtek a tanítványok, hogy ki legyen az első a mennyeknek országában, egy gyermekre mutatott és azt mondotta, hogy amíg olyanok nem lesznek, mint a kisgyermek, semmiképpen nem jutnak be az Istenországába. Annyira tisztelte az emberi életet a jövevényekben, szegényekben és betegekben is, hogy önmagával azonosította őket: „Éheztem és ennem adtatok, szomjúhoztam és innom adtatok, beteg voltam és meglátogattatok, fogoly voltam és eljöttetek hozzám... Amennyiben megcselekedtetek eggyel az én legkisebb atyámfiai közül, én velem cselekedtetek meg“ (Mt 25, 35; 40).

Válaszd az életet! Hogyan kell teljesíteni ezt a parancsolatot? Először a bölcső fölé kell hajolni szeretettel és tisztelettel. Az emberiség egyharmada gyermek; egyharmadát tiszteli az emberiségnek, ki a gyermeket tiszteli. A gyermek első nyelve a sírás. Sírva kéri édesanyját: „Kicsi vagyok, nevelj engem; gyenge vagyok, szeress engem!“ Aki ezt a kérést megérti és teljesíti, az életet választotta. Aki bedugja fülét és elzárja szívét előle, a halált választotta. Aki pedig meghasonlott önmagával, ráunt életére, nézzen a kisgyermek szemébe s visszanyeri életkedvét. Az ember tragédiájában Ádám végigálmódja az emberiség történelmét ten-gernyi szenvedésével, bajával. Reménytelennek lát mindent és elhatározza, hogy leveti magát a szikláról a mély szakadékba, hogy ne legyenek utódai. De megszólal Éva: „Anyának érzem óh Ádám, magamat!“ Ádám e szóra térdre roskad, megadja magát Isten akaratának: „Ūram, legyőztél! Porban vagyok! Nélküled, ellened hiába vívok! Emelj, vagy sújts, kitérom keblemet!“ Isten felemelő válasza nem késik: „Karod erős, szíved emelkedett, végtelen a tér, mely munkára hív.“ Az égi kar biztató

dala is felzeng: „Szabadon bűn és erény között választani, mily nagy eszme s tudni, hogy felettünk paizsul áll Isten kegyelme!“ Ádám visszanyert életkedvvel mondja: „Gyanítom én is, fogom követni; csak az a vég, csak azt tudnám feledni.“ De az utolsó mondat örökszép és magasztos biztatása minden kételyt elűz: „Mondottam, ember; küzdj és bízva bizzál!“

A gyermek tisztelete a jövő biztosítója. A gyermeket azonban fel is kell nevelni. A növénynek napfény és eső, a gyermeknek szülői gondoskodás, munka, áldozat, lemondás, életkedv, mosoly, könny, és sok-sok igaz imádság kell. Ezért kell a gyermeknek tisztelnie a szüleit. Erre figyelmeztet az ötödik parancsolat is: „Tiszteld apádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj azon földön, amelyet az Úr a te Istened ad te néked.“ Mennyit keressük a hosszú és boldog élet titkát, s lám, milyen közel van hozzánk: ott van a Tízparancsolatban. De még ennél is közelebb kell lennie hozzánk. Mert jaj azoknak, kiktől oly messze van ez a parancsolat, mint a Sinai hegy, ahol Mózes kőtáblára véste azt. És jaj, ha csak kőtáblára van vésve, vagy csak a Bibliába van beírva. A szívünkbe, a vérünkbe, egész érzésvilágunkba kell, hogy ez beírva legyen. A szülőtisztelést az élő Isten akarata, a tisztelenség halálválasztás. Tiszteld hát szüleidet, amíg élnek, és tiszteld őket halóporaikban is! A szülőtisztelést is az emberi jövő biztosítója.

A társadalomban vannak öregek, betegek és rokkantak is. Az életet bennük is tisztelni kell. A mózesi törvények szerint súlyos vétek félrevezetni a vakot, de hosszú életet érdemel, ki tiszteli az aggokat, ápolja a betegeket. Volt idő, mikor a csenevész újszülötteket ledobták egy hegy tetejéről, hogy csak egészséges gyermekekből épülhessen fel a jövő társadalma. Volt úgy is, hogy az öregeket kitették „a pusztai vadaknak prédául és étékül.“

Az igaz ember azonban mindig az élet pártján állott, az életet választotta, nem a halált. Az igaz ember gondolkozásának gyökere mindig az a parancsolat volt, melyet Isten szívünkbe írt: „Válaszd az életet!“

Gyóni Géza ismert költő 1914-ben katonai behívólevelére ezt válaszolta: „Cézár, én nem megyek! Melyik Isten névben trónolsz? Mily örület adott jogot, hogy Isten-adta élettemmel játszik pallosod? Élet, élet, szent gyönyörűség! Egyetlen, mi nekem ragyog! Cézár, az én életem felett én is Cézár vagyok! Hegyeink ormán zöld az erdő. Szívem életvágytól dagad: Jöjj, hitvesem! S a koronádat, Cézár, véd meg magad!“

Balázs Ferenc *A rög alatt* c. munkájában ezt írta: „Nem tartható igazságoshak, hogy valakit származása miatt, vagy születési hibájáért büntessenek. Miért bélyegeznék meg az embert bőre színéért, faji hovatartozásáért. Az egyetemes élet egy cél felé törekszik, mely nem ismer lenézést, személyválogatást, számkivetést. Ez a cél: megtalálni a világrend összhangját, öntudatosan azonosítani érdekeinket a családdal, a faluval, a nemzettel, a világgal; létre kell hozni a teljes szeretet közösséget, melybe beletartozzék minden nemzet erősekkel, gyöngékkkel, öregekkel, gyermekekkel, munkaképesekkel, és munkaképtelennel egyaránt.“

Az 1900-as évek elején századunk nagy embere, Schweitzer Albert fogalmazta újra az élet tiszteletének erkölcsi parancsát. Egész élete, mint orvos, teológus, orgonaművész és lelkész, ennek a betöltése volt. Az ember szolgálatában 1913-ban kezdte meg orvosi munkáját Lambarene-ben, az afrikai Gabonban. Gyógyított, nevelt, tanította az élet tiszteletét és

hirdette a lélek egészségének forrásaként Jézus evangéliumát. Emberszolgálatának elismeréséül 1952-ben megkapta a Béke Nobel-díjat. E nagy kitüntetés átvételekor mondott beszédében elítélt mindent, ami az élet ellen való, legfőként a háborút. 1962-ben üzenetet küldött a Helszinki Béke Világkongresszushoz: „A teljes leszerelést mielőbb létre kell hozni; és ha ez a reményünk valóra válik, hajnalpírja lesz a korszaknak, melyre az emberiség áhítozik.“ 1965-ben hunyt el az emberi élet e nagy tisztelője, de testamentumként hátrahagyta a világnak: „Hiszek az igazságban és a szeretetben, és ezen az alapon hiszek az emberiség jövőjében. Minden jó, ami az emberi élet szolgálatában áll, és minden rossz, ami az emberi életet megkárosítja, vagy meg akarja semmisíteni.“

Az élet tisztelete az emberiség békés és biztonságos jövőjének, szüntelen fejlődésének feltétele. Erre figyelmeztet a szentírás tanítása: „... az életet és a halált adtam előtökbe... válaszld azért az életet, hogy élhess mind te, mind a te magod“. Válasszuk az életet, mert ez az Isten akarata! Amen.

KOVÁCS ISTVÁN

KERESNI KELL AZ EMBERT

Péld 28,12/c

Diogenészről, a görög bölcsről jegyezték fel, hogy egy alkalommal égő lámpással a kezében rohangált Athén utcáin, s fényes nappal minden járókelőnek az arcába világított. Amikor valaki megkérdezte tőle, miért teszi ezt, így válaszolt: Keresem az embert! a korabeli athéni embereket minden bizonnal mélyen lesújtotta a tudat, hogy a filozófusnak ilyen rossz véleménye van róluk: hiába keresi, lámpással sem találja közöttük az igaz embert.

Megmosolyoghatjuk az ókori bölcs kemény ítéletet hordozó, és mégis naiv ötletét, de el kell ismerjünk, hogy emberkereső törekvésével, szándékával nem csak egyet érzünk, hanem egyek is vagyunk. Ha nem is égő lámpással a kezünkben: mi is mindenkor az igazi embert keressük. Mondhatni, egész életünk emberkereséssel telik el. Az igaz embert keresi a magának példaképet formáló ifjú a felnőttek között; ezt keresi a férfi a nőben és a nő a férfiban, a barát a barátban, de még a rokon is a rokonban, mert még a vérségi kapcsolatok sem érnek semmit igaz emberség nélkül. Olyannyira rá vagyunk utalva, hogy nélküle nem élhetünk teljes életet. Ezért keressük mindenkor és mindenhol, minden embertársban, akivel csak összehoz az élet, az eszményeinkben élő, igaz embert! De kicsoda tulajdonképpen az ember, akire olyannyira szükségünk van, hogy az élet minden helyzetében őt keressük, hogy életünk maga is állandó emberkeresésben telik el?

Hogy ki az ember? A teremtés koronája, akit Isten a saját képére és hasonlóságára formált, hogy teremtményén kirajzolódjon isteni arca. Teremtői szándéka „drágábbá teszi az embert a színaranynál“ (Ézs 13,12). Maga az ember is érzi ezt a kitüntető gondoskodást és szeretetet; egy-egy

feleszmélő pillanatában el is csodálkozik rajta: „Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla?“ (Zsolt 8,5). Jézus nagyra értékeli az embert. Válaszának középpontjában az Isten képére és hasonlóságára tökéletesedő ember áll, aki minden teremtett lényénél drágább (Mt. 12,12) Az ember önmagára eszmélő és értékeire való rácsodálkozása talán még ezeknél is hangzatosabb kijelentésekben nyilvánul meg. Már az ókori görög ember úgy vélekedett, hogy: „Sok van a földön, ami nagyszerű, de köztük az ember a legnagyobb“ (Szophoklész). Az újabb korok emberének véleménye nem kevésbé hízelgő. „Ha az ember szót hallom, — írja Jack London —, rögtön hozzámenekülök, mint olyan lényhez, akinél nyugalmat remélek.“ Egy másik neves író szinte elragadtatva kiált fel: „Ember! Ez gyönyörű! Ez büszkén hangzik!“ (Maxim Gorkij). S lám, mégis keresni kell az embert! Mert van „az éremnek“ egy másik oldala is.

Olvasom, hogy Zürich városában fotókiállítást rendeztek néhány évvel ezelőtt. A kiállításnak azt a címet adták a rendezők: „Ki az ember?“ A kérdésre több száz fényképpel próbáltak válaszolni a fotóművészek. Az egyik képen sztriptiz táncosnő, körülötte nevető emberek. A másik képen öt éves, komor arcú vietnami kisfiú, kezében géppisztoly. Két japán koldus egy templom előtt. Egyikük vak, a másiknak mindkét lába hiányzik. Indiai katona véres arccal, kezében puska. B12-es nehézbombázók épp kioldják halálos terheiket Vietnam fölött. Gázálarcos anya egy bombatámadás után, előtte babakocsi, benne halott csecsemő. Aztán csonttá aszott, pókhasú, „szörnyekké“ puffadt, éhező gyermekek szálnalmas csoportja... Hát ilyen és ehhez hasonló képek próbálnak választ adni a tárlat látogatóinak: kicsoda tulajdonképpen a 20. század embere. Nem csoda, hogy „ezt az embert“ is látva, az egyik Nobel-díjas természettudós így nyilatkozik: „Ha nekem az embert Isten véglegesen befejezett képmásának kellene tartanom, kétségbeesnék.“ (Konrad Lorenz)

Keresni kell tehát az embert, mert nem véglegesen befejezett, nem kész és tökéletes lény. Emberré válása hosszú folyamat, melynek rendjén meg kell keresni s felszínre kell hoznia az igaz embert, az eszményeinkben élőt. Azt, akit a teremtés hajnalán „elindított“ az Isten, hogy a fejlődés végtelenségében kiteljesedjen, s kirajzolódjon rajta az istenarcúság, mert erre teremtett. Küzdelmes, komoly próbája ez a hitnek és szeretetnek. A keresztény ember azonban nincs magára hagyatva ebben az emberkeresésben. Előtte áll eszménye és példaképe: Jézus. Ő az, akiről már Pilátus is kijelentette: Íme, az ember! Akiről a római százados is Istent magasztalva tett bizonyosságot: „Ez az ember valóban igaz volt.“ (Lk 23,47). Ő mutatja meg, hogy milyennek gondolta és milyennek akarja Isten az embert. Hozzá kell hasonlítanunk, mert benne minden nemes tulajdonság megtalálható. Ő képviseli az emberség csúcsát, ahová mindenkinek törekednie kell, hisz az Ő követése minden ember számára föl-emelkedést jelent a teljes emberség magaslatára.

Annak, akiben az emberség hiányát tapasztaljuk meg, azt szoktuk mondani: Nem vagy ember! Milyen sértő, mennyire lesújtó és megalázó vélemény! sűrűsödik ebben a kifakadásban. Vajon miért? Azért, mert épp lényegünktől foszt meg. Emberi mivoltunk lényege ugyanis épp emberségünk, a bennünk kirajzolódó, rajtunk feltündöklő istenarc. Ezért is keresni kell az embert!

Keresem az embert. Benned is keresem. De egy pillanatra sem feledkezhetem meg arról, hogy te is keresed. Bennem is. A keresztény em-

Zakus alacsony terméü volt. Embertársai mégsem ezért vetették meg. Sokkal inkább azért, mert az idegen elnyomók kiszolgáltatásával akart meggazdagodni, s a tisztességtelen úton — csalással és zsugorisággal — szerezett vagyonnal embertársai fölé nőni. Märpedig törpe ember az, aki

Lk 19,1—10

ORIASOK ES TÖRPEK

KOVACS ISTVÁN

berre tehát kettös feladat, küldetés járul e téren. Keresnie kell az igaz embert, mindenekelelt: önmagában. Ki kell ásnia, felszínre kell hoznia a benne rejlő istenarcot. Egyik költőnk szépen éneklí meg ezt a gondolatot: „Egy istenarc van eltemetve bennem, / S most ásót, kapát, csakányt ragadok. / Testvéreim, jertek, segítsetek, / Egy kapavágást í is tegyetek, / Mert az arc igazán én vagyok. / Egy istenarc van eltemetve bennem; / Antik szobor, tiszta nyugodt erő. / Nem nyugszom, amíg nem hívom elő. / S bár világzsenyire rakódott reája, / Nem nyugszom, amíg nem lesz reneszánsza.“

Mennyi türelmes, kitartó munkára, söt együtműködésre van még szükség, hogy megszülessen bennünk ez az új ember típus, akinek arcán felragyog az istenarc, s aki benn Istennek is kedve telik.

Másodsor, keresnünk kell az embert a felebarátban, az embertársban is. De oly módon, hogy segítségére legyünk annak felszínre jutásában, kibontakozásában és fölragyogtatásában. És ezt csak egy módon tehetjük, amit a következőkben szeretnék szemléltetni. Egy édesanya sehogy sem tudta rázokkítani csintalan gyermekéit arra, hogy poros, sáros cipőjüket szépen megtisztítsa, fenyésre pucolva induljanak el otthonról. Nem használt a türelmes, szép szó, de még a szidás sem. A szeretet azonban találekony. S az anya — egyik este — ragyogó fenyésre tisztította a gyermekcipőket. Pontosabban, mindegyik pár cipőből az egyiket. A másik lábbeült otthagyta porosán, sárosan, piszkosan. Reggel a gyermekkel nem lehet útnak indulni. Megszégyelltek magukat, és soha többé nem mulasztották el cipőik megtisztítását. Az igaz embert úgy kell keresnünk és felszínre hoznunk, hogy az embertárs számára is felmutatjuk az eszményt, az igaz embert. „Íme az ember!“ Oda állunk elé és igyekszünk felmutatni, hogy mennyi valósul meg bennünk az igaz emberből, a jézusi emberből, akit ő is keres. Csak ez esetben van jogunk „keresni!“ az embert — másokban. S csak ez esetben, e követelő, kényeszerítő példa felmutatása nyomán lehet reményünk arra, hogy embertársunk arcán is fölragyog az istenarc, s mi is megtaláljuk benne azt, akit keresünk: az igaz embert. Kezdj hozzá, lass neki! Indulj el még ma az emberteljeség felé vezető úton, keresve az embert: „Alattad a föld, fölötted az ég, benned a lét.“ (Weóres S.) Amen.

talpnyalással akar érvényesülni, mások fölé emelkedni, s akinek egyedül a pénz jelenti a nagyságot. Aki ugyanis mindent pénzért tesz, előbb-utóbb a pénzért mindent megtesz.

Egy szép napon azonban Zakeus élete megváltozott. Úgy is mondhatnánk: elérkezett számára a szerencse órája. Nem egy jó üzlet, hanem egy találkozás formájában. Azt mondják: nincs az ember, akit életében legalább egyszer ne látogana meg a szerencse. Ha azonban azt látja, hogy nem készültek fel a fogadására, köszönés nélkül tovább megy. Nos, Zakeus nem szalasztotta el szerencséjét, idejében felismerte az üdvösség óráját.

Hogyan is történt? Jézus ellátogatott Jerikóba, ahol Zakeus lakott. A nép eléje tódul és Zakeus is elindul. A pénz rajongója látni akarja Jézust. Talán már hallott valamit a Názáreti tanításáról és tetteiről? Vigyázatok... „örizkedjete minden telhetetlenségtől, mert nem a vagyonban való bővelkedéstől függ az ember élete.“ (Lk. 12,15). Lehet. Már maga a vágy, a találkozás igénye is arra utal, hogy Zakeusnak megmozdult a lelkiismerete. Meglátta lelke törpeségét, amelyet aranyabroncs gyanánt szorított össze a pénz szeretete. Talán életében először megsejtette, hogy: „Senki sem lehet egyszerre kétféle gazdag: vagy a zsebe üres és a szíve van tele; vagy földi javakban dúskál és a szíve koldus.“ (Hindu közmondás). Talán életében először szabadulni akart a pénz rabságából, és felismerte a nagy igazságot: „Tudom, hogy pénzből élünk, de azt is tudom, hogy ne a pénzért élünk!“ (Chamfort) Tény, hogy Zakeus szívét elfogja, betölti a növekedés vágya, és Jézus látásától reméli e vágy betelejsülését. Az út mellett azonban tolong a nép, s alacsony termete miatt nem sok esélye van arra, hogy megláthassa Jézust. Egy jó ötlet azonban segít: felmászik az útszéli fügefára. Talán kissé nevetséges dolog felnőtt ember léte — gyermek módján — fára mászni. Sokan ki is nevetik miatta. Zakeus azonban nem törődik ezzel. Ő növekedni akar és ezért látnia kell. Aki látni akarja Jézust, annak függetlenülie kell magát az emberj véleményektől. Ezt sajnos, nem tudja mindenki megtenni.

Zakeus nem tartozik közéjük. Ő nőni akar és máris magasabban van a többiekénél. Érzi, hogy eljött a nagy találkozás órája, és ezt nem szabad elszalasztania. S lám, már jön is Jézus és megpihenhet rajta Zakeus tekintete. Ám ekkor, valami váratlan dolog történik. Jézus megáll, fölnéz a magasba, s mikor tekintete találkozik a Zakeuséval, így szól hozzá: „Szállj le hamar, ma a te házában kell megszállnom!“ — Szinte halljuk, amint a tömegben végigfut a botránkozás moraja. Jól hallották? A nagy próféta egy megvetett, bűnös ember házában akarna megszállni?! Amint azonban Zakeus nem törődött a közvéleménnyel, éppen úgy nem törődik vele Jézus sem. Mert az emberek csak azt tudták, hogy Zakeus irigylésre méltóan gazdag. Jézus azonban azt is tudta, hogy: „Nem lehetsz gazdag is, boldog is.“ (Seneca) Az emberek csak azt látták, hogy Zakeusnak pénztől duzzadnak a zsebei. Jézus azonban azt is látta, hogy Zakeusnak éhes a lelke, mert a pénz nem tudja betölteni. Most azonban itt a nagyszerű alkalom, hogy ezt a nemes éhséget Ő, az élet kenyérének adója kielégítse „Hisz az Emberfia nem azért jött, hogy elveszítse az emberek lelkét“ (Lk 9,56), „hanem, hogy megkeresse és megtartsa, ami elveszett!“ (Lk 19,10). Épp azért jött, hogy megnyissa a vakok szemeit, a bűnösöket jó útra térítse, s az éhezőket jóllakassa az igazság kenyérével. Annál is

inkább, mert ennek érdekében Zakeus hajlandó összeharácsolt vagyona jelentős részét a szegényeknek ajándékozni. Jézus szeretete, — a Zakeus törpe lelkéhez is lehajló nagy ajándéka —, őt is adakozó emberré változtatja. Mindezzel azt hirdeti és azt mondja Jézusnak: a te jelenléted, a te barátságod többet ér minden vagyonnál. Maga a boldogság. Ezért a növekedésért semmi pénzt, semmi áldozatot nem sajnálok. „Ma lett üdvössége ennek a háznak!” — mondta Jézus. A törpéből ma óriás lett.

A neves regényíró, Julien Green egyik regényalakja Winfried, szabadulni akar bűnös szenvedélyétől. Elhatározza, hogy elmegy a templomba és komoly bűnbánatot tart. Mikor megpillantja a fiatal papot, egy percre mégis visszahőköl. Arra gondol, hogy ez a fiatal ember nem tudja majd megérteni az ő szenvedélyes lelkületét. Végül mégis töredelmesen megvallja bűneit. A lelkipásztor így vigasztalja: Ebben a pillanatban senki sem szereti úgy önt, mint az Isten. Ez a gondolat valami kimondhatatlan örömmel járja át hősünket. Ottmarad a templomban, hogy édes mézként szívja magába ezt a még soha nem tapasztalt boldogító valóságot, hogy őt szereti az Isten. Ezt érezte, ezt értette meg Zakeus is, midőn Jézussal találkozott. Ha az ember ennyire jó tud lenni, akkor mennyire jó az Isten! Felismerte, hogy Isten „azt akarja, hogy minden ember üdvözljön és eljussa az igazság ismeretére“ (1Tim 2,4). Ez a felismerés változtatta új emberré, ez emelte ki a törpeségből.

Ki a keresztény ember? Aki mindennél többre becsüli Jézus barátságát. Aki nem imádó, hanem barátai, követői sorába akar lépni; aki megváltozott, újjászületett életével akar felnőni Hozzá, hogy törpéből óriás legyen. Vajon a mi számunkra mit jelent Jézushoz fűződő kapcsolatunk? Tudunk-e érte áldozatot hozni és sok mindenről lemondani? Méltók vagyunk-e erre a barátságra, s igyekszünk-e felnőni Jézus magasába? Olyan kérdések ezek, amelyekre kinek-kinek magában kell válaszolnia. Az őszinte válasz számunkra is elhozza a bűnbánat és megtérés óráját, s előttünk is megnyitja a növekedés útját. Amen.

KÖKÖSI KÁLMÁN

ÚJJÁSZÜLETÉS

Jn 3,7

A világszerte ismert, mélyen vallásos érzésű, nagy orosz írónak, Tolsztoj Leonak egyik jelentős műve a „Feltámadás“ című regénye.

Főhőse, Nyechljudov fiatal korában elcsábított egy ártatlan leányt, aki nagynénjénél félig szobaleány, félig neveltleány sorban élt. Azután könnyelműen otthagytá, s ezzel elindította a lejtőn, az erkölcsi romlás útján.

Tíz év múlva találkoztak újra egy bűnügyi tárgyaláson. A férfi mint esküdt vett részt a bíróságban, a leány a vádlottak padján ült, háta megett az olyan nőknek a múltjával, akik pénzért árulják magukat, vállain a gyilkosság vádjának terhével. Bár az eltelt tíz év s az életmód a leány

külsejét nagyon megváltoztatta, a férfi azonnal megismerte. Már az első percben felébredt lelkiismerete, s attól kezdve mind erősebb önvádat érzett. Érezte, hogy ő az oka, hogy ennek a leánynak az élete így elromlott. Nem tudott és nem is akart kitérni a megbánás érzése elől, jól esett neki a jóvátevés gondolata.

A leányt kényszermunkára ítélték, s akkor a férfi elhatározta, hogy mindent megtesz sorsának megkönnyítése érdekében. Szakított eddigi társaságával, elkísérte Szibériába, tűrte a fáradságot, megaláztatást, az eddig ismeretlen és szokatlan környezetet, s kész volt arra is, hogy jóvátételként feleségül vegye.

Hőse lelkiállapotát így írja le Tolsztoj: Nyechljudovval már nemegyszer megtörtént életében az, amit ő 'lelki tisztogatásnak' nevezett. Ezen azt a lelki állapotot értette, amelyben belső életének ellanyhulását, néha pedig megállását vette észre, és kitisztogatta az egész szemetet, amely lelkében felgyűlve, ennek a megállásnak oka volt. Így tisztult meg és emelkedett fel néhány alkalommal. Ettől kezdve a mai napig hosszú időszak telt el tisztogatás nélkül, és ezért még sohasem érkezett el a beszenyeződés ilyen fokára, ilyen meghasonlásra aközött az élet között, amelyet lelkiismerete követelt és aközött, amelyet folytatott. Megdöbönt ennek az eltávolodásnak láttára. Ez a távolság olyan nagy, a beszenyeződés olyan erős, hogy az első pillanatban kétségbe vonta a megtisztulás lehetőségét. Hiszen már megkíséreltem tökéletesíteni magam és megjavulni, és semmire sem vezetett — mondta lelkében a kísértő hangja —, minek próbáljam meg mégegyszer? Nem te vagy egyedül ilyen, hanem mindannyian ilyenek, ilyen az élet, mondta ez a hang.

Az a szabad lelki lény azonban, aki egyedül őszinte, egyedül hatalmas és egyedül örökkévaló már felébredt Nyechljudovban. És már nem tudott nem hinni benne. Bármilyen nagy is volt a távolság, aközött, ami volt, és ami szeretett volna lenni, a felébredt lelki lény előtt minden lehetségesnek látszott. Megállott, összetette kezét a mellén, mint gyermekkorában égnék emelte szemét és így imádkozott: Úristen, segíts rajtam, oktass engem, szállj meg és tisztíts meg minden tisztátalanságtól.

Kérte Istent, hogy segítsen rajta, hogy szállja meg és tisztítsa meg, közben az, amiért könyörgött már megtörtént. Isten, aki benne élt, felébredt öntudatában. Önmagában érezte Őt, s ezért nemcsak szabadságot, bátorságot és örömet érzett, hanem érezte a jóság egész hatalmát. Mindenre, a legjobbra, amit csak ember tehet, képesnek érezte most magát.

A felébredt önvád, a megbánás és jóvátevés gondolata felébresztette lelkiismeretét. Nyechljudov feltámadott. Innen a regény címe.

Mivel pedig a feltámadás szó különféleképpen van terhelve, a félreértések elkerülése végett, a továbbiakban használjuk így: Nyechljudov erkölcsileg újjászületett.

Minden ember tiszta lélekkel születik a világra. De mégsem egészen egyformán, mert különböző testi és lelki hajlamokat hozunk magunkkal. Ezek kezdetben nem látszanak, pedig terhelőek is lehetnek közöttük. Ha az emberi lelket le lehetne fényképezni, kezdetben valamennyi fehérnek látszana. Később képek kezdenek mutatkozni rajtuk, a különböző hatások folytán. Amikor a hajlamok hozzájuk hasonló erős külső hatásokkal találkoznak, mind jobban kibontakoznak, mint a képfoltok a fényérzékeny lemezen, előhívás közben.

Természetes, hogy a lelket is gondozni kell, ugyanúgy, mint a testet. A kisgyermek testét és lelkét egyaránt azok kell gondozzák, akikre bízva van. Láttak-e hallgatóim gondozatlan testű gyermekeket? Sajnálták-e? Hát gondozatlan lelkűt? Szánták-e szegényt? Gondoltak-e arra, hogy a gyermekért valaki felelős? A felnőtt ember saját maga gondozza úgy a testét, mint a lelkét. Láttak úgy-e gondozatlan testű és lelkű felnőtt embert? Éreztek-e szomorúságot és szánalmat az ilyen láttán? A lélek gondozásához is hozzátartozik a tisztálkodás. A tisztátalanság megfertőzi és kikezdi az emberi lelket is. Minél ritkább a tisztálkodás, minél hosszabb időköz van két tisztálkodás között, annál több a lehetőség a nagyobb beszennyeződésre. Egy sikeres lelki tisztálkodás erkölcsi újjászületéshez vezethet.

Tolsztoj használható módszerét nyújtja a keresztyény lelki tisztálkodásnak és jó példáját az erkölcsi újjászületésnek. Ebből a módszerből megtanulhatunk egy igen fontos gyakorlati eljárást: az embernek magának kell lennie az újjászületés kezdeményezőjének és végrehajtójának. De az Isten is segít, mert a felébresztett lelkiismeret keresi a kapcsolatot a kifogyhatatlan erőforrással.

Megpróbálták már számtalanszor hozzátartozók és jóemberek, önmagukat elhanyagoló embereknél a beavatkozást, a lelki újjászületés kezdeményezését, de legtöbbször eredménytelenül, mert ellenállást és dacot váltott ki próbálkozásuk.

Jézus ismerte és hitte a lelki újjászületés lehetőségét. Azért állította a tanítványok közé a kis gyermeket, mondván: „Bizony mondom néktek, ha meg nem tértek és olyanok nem lesztek, mint a kis gyermek, semmiképpen nem mentek be a mennyeknek országába.“

Mit értékelt olyan nagyra Jézus a kis gyermekben, hogy példaként állította a felnőtt emberek elé?

A gyermek tudatlan. De ez neki nem baj, csak akkor, ha az is marad. A felnőtt tudatlansága már igen nagy baj. A természet törvénye és az élet törvénye is keményen megbünteti a tudatlanságot, éppen úgy, mint a bűnt.

Ezenkívül a kis gyermek tapasztalatlan, hiszékeny és naiv. Ez sem baj neki. Jól is áll, kedves is. De a felnőtt tapasztalatlansága, hiszékenysége és naivsága már nagy baj. Visszaélnék vele, kijátszódják és kigúnyolják.

Mi hát az, amit olyan nagyra tartott Jézus a kis gyermekben, hogy még a mennyeknek országát is attól tette függővé?

Mi volna más, mint a lélek tisztasága és ártatlansága. Jézus nem akarta az embert tudatlan, tapasztalatlan, hiszékeny és naiv gyermekké visszafejlesztetni, hanem tisztalelkű okos emberré akarta tenni. És hitte, hogy ez lehetséges. Hitte, hogy az emberek, kiknek legnagyobb része — az élet kergetése közben — többé-kevésbé elveszítette lelke tisztaságát, visszaszerezheti azt. Hitte, hogy újjászülethetnek. Ugyanezt mondta Nikodémusnak is: „Ne csodáld, hogy ezt mondom néked: Szükség néktek újonnan születnetek.“

Éljünk mi is e nagy lehetőséggel. Indítsuk meg lelkünkben az újjászületés áldott folyamatát. Ámen.

Életünk kéretlen ajándék és félkész állapotban kapjuk, de éppen ez teszi lehetővé, hogy — „kezünkbe véve“ — beleszóljunk alakításába. Ehhez azonban világos eszmék, pontos célkitűzések és biztos normák kellenek. Sajnos, nagyon sok ember esetében ez hiánycikk ma. Igazat adhatunk a világhírű tudós megállapításának: Régebben tökéletes célokat birtokolt az ember, de nagyon tökéletlen eszközöket. Ma tökéletes eszközök és nagy lehetőségek birtokában van, de céljai zavarosak. (Albert Einstein). Ebből pedig beláthatatlanul sok baj származik.

Mi keresztyének állítjuk, hogy életünknek van célja és vannak normái. Mert van eszményünk — Jézus —, aki út, igazság és élet számunkra. Nála az igazság, és Ő mindenkire szól, mindenkit hív: Jer, és kövess engem! Hangsúlyozni kell ezt a szót: hív. Jézus elveti az erőszak minden formáját. Tiszteletben tartja az emberi szabadságot, mert meggyőződése, hogy Isten szabadnak teremtette az embert. Nem csak hirdeti, hogy „az ember szabadságra született“, de nem is kívánja senkire ráerőszakolni igazát. Hívása olyan, mint egy nagylelkű ajánlat. Ha akarod: elfogadod; ha nem: elutasítod. Az éj sötétjének leple alatt hozzá lopakodó zsidó főembernek — Nikodémusnak — sem azt mondja: így kell gondolkodnod és élned, mivel ez az egyetlen, kizárólagos és megfellebbezhetetlen igazság, amit én hirdetek! Csak ennyit mond: Ne csodálkozzál, ha azt mondom: újra kell születnetek. Jézus hiszi, hogy az ember Isten képére és hasonlóságára teremtett, s ösztönösen keresi azt az arcot, amelyhez hasonlulni szeretne.

Valakit csodálni, tisztelni utánozni és követni általános emberi törekvés. Mekkora, lelkesedés övezi a tudóst, a művészt, a kiváló teljesítményt nyújtó sportembert, a népszerű színészt és énekest, vagy akár az úrhajósokat. Milliók lelkesednek értük s szeretnének hozzájuk hasonlóan élni. Vajon a keresztyény ember kiért lelkesedjen? Miféle eszményt tűzzön maga elé, milyen normák szerint és milyen eszközökkel törekedjen felé? Nos, ezen nekünk nem szükséges sokat töprengenünk. Isten — számunkra is — megmutatta a kedve szerinti embert Jézusban. Az igazi keresztyény ember élete nem más, mint folytonos formabontás, állandó megújulás, amit a hagyományos keresztyény szóhasználatnál újászületésnek nevezünk. Szüntelen átváltozás ez: egyre inkább elszakadni gyarló, bűnös életvitélünkötől, hogy a szebb, a jobb, a jézusibb élet szenvedélyes keresésének hevében fölrágyogjon istenarcúságunk. Pál apostol így fogalmazta meg ezt: Vessétek le a régi embert szokásaival együtt és öltsetek föl az újat, aki teremtőjének képmására állandóan megújul. Vagy: Újuljatok meg gondolkodásotok szellemében s öltsetek magatokra az új embert, aki Isten hasonlóságára alkotott teremtmény.

Tisztában vagyok azzal, hogy isténtiszteleti gyülekezeteink nagy része idős emberekből tevődik össze. Már ez a tény maga is azt eredményezi, hogy sokan így gondolkoznak a gyülekezetben: Eddig is megvoltam újászületés nélkül; éltem úgy ahogy, most már úgy sem tudnék változtatni életemen. S arra a kis időre, ami még hátra lehet, talán értelme sincs.

Most már igazán késő. De ez csak az egyik jellemző. A másik, még ennél is sokkal félelmetesebb jellemzője a ma emberének az, hogy túlzottan elégedett önmagával. Gyakran nemcsak önelégült, de már-már a gőg határáig öntelt. Szinte hallom, amint kézlegyintéssel vagy vállvonogató egykedvűséggel és unalmát alig leplező ásitással „intézi el“ Jézus hívását: Jól vagyok én magamnak így is, ahogy vagyok. Beszélhet nekem akárki, akármit. Nem kell nekem újjászületnem. Én nem loptam, nem csaltam, nem öltem.

Az ilyen önámító és önelégült embereknek az újjászületés szükségéről beszélni, sokszor olyan hiábavalóságban tűnik, mint a régi közmondással szólva „malomban hegedülni“. Úgy lepattogzik róluk, mint a falra hányt borsó. Annyira szokásaik s megrögzött önámításuk rabjaivá lettek, hogy akárcsak Nikodémus nem is akarják Jézus hívását megérteni. Már önmagukhoz sem mernek őszintének lenni. Hogyan születhetik újjá valaki, mikor már öreg, csak nem térhet vissza anyja méhébe, hogy újra szülessék?! Te úgy-e nem vagy ilyen? Te úgy-e érezted már egy-egy őszintébb pillanatában életednek, egy álmatlan éjszakán, egy nyugtalan és gondoktól terhes napon, midőn lelki szemeid előtt elsuhant egész eddigi, a sok kis cél utáni rohanásodban szétforgácsolt, fölaprózott életed, hogy mennyire megjászott, mennyire nem őszinte ez az értetlenkedés, ez a nikodémusi kérdés? Te úgy-e nem áztatod már magad azzal, hogy minden jól van életedben úgy, ahogy van? Hisz nem vagy boldog. Nem lehetsz boldog, ha szíved nem tölti be s nem hevíti, ha életed nem hatja át és nem fogja egységes egészebe össze egy nagy, mindent újjáteremtő eszme. Ha csak élsz egyik napról a másikra, céltalanul sodródva az árral. Bizony, ne csodálkozz, ha Jézus neked is ezt mondja: szükség neked újjászületned! Egy pillanatig se ringasd magad a tévhitben, hogy neked nincs szükséged rá. És sohse hidd, hogy most már késő.

A bátor elhatározásnok gyökeres változásokat eszközölhetnek mindennapi életünkben. Isten a mi szívünkben is elvetette a tökéletesség utáni vágyat. Adventi életutad sötétjéből Jézushoz fordulva, modern Nikodémusként kérdezheted: Jó Mester, mit tegyek? Mondd, mit tegyek, hogy végre kiutat leljek életem adventi sötétjéből? Mit tegyek, hogy életemnek végre igazi karácsonya legyen? Mit cselekedjem, hogy karácsonyom ismét olyan benőses, meghitt, szívet betöltő és lelki békességet teremtő áldás legyen, mint egykoron, a boldog gyermekkor ölen? — Ne csodálkozz — hangzik feléd is az évezredek válasza —, szükség neked is újjászületned! Ekkor ragyog fel életed egén a betlehemi csillag. Csak el kell indulnod nyomában.

Előttem az adventi út, amelynek végén már dereng s felragyogni kész a betlehemi csillag. A nemrég elhunyt nagy tudós — Selye János — mondta: A százmérföldes utat is az első lépéssel kell megkezdeni. Előttem az út. Még ma tedd meg az első lépést. Indulj! Még nem késő. Amen.

VÁRAKOZÁSUNK BETELJESEDIK

Ézs 6, 5—8

Életünk legnagyobb részét küzdelmes hétköznapiak töltik ki. Szinte megállás nélkül fáradozunk azért, hogy előteremtsük anyagi szükségleteinket. Kevés időnk marad a pihenésre és a lélek táplálására, pedig erre is szükségünk van. A pihenést és a lélek gazdagítását szolgálják az ünnepek. Most karácsonyra, a reményt és békességet, örömet és szeretetet hozó ünnepre várakozunk. Igyekszünk, hogy ez az ünnep készen találjon, hogy eljusson a lelkünkig az angyali üzenet: „Dicsőség a magasságos mennyekben az Istennek, és e földön békesség, és az emberekhez jó akarat!“. Várakozunk, hogy karácsony felragyogtassa a csillagot, mely nagy örömet hirdet meg, a názáreti kisgyermek megszületését, aki majd megéli a legtisztább emberi vágyakozást, a szeretettel teljes életet.

Az Öszösvetség népe évszázadok óta várakozott szabadítójára, aki a próféták jóvendőlése szerint el fog jönni, hogy eltöröljön minden szennvedést és békét hozzon a földre. Ő lesz a békesség fejedelme, aki világságot áraszt a sötétségben, s igazságot szolgáltat mindenkinek. A próféták közül legszebben Ézsaiás tanított az eljövendő szabadítóról. Érezte, arra hivatott el, hogy népének tanítója legyen. Várakozott és felelősségtudattal készült hivatása betöltésére. Éppen ott volt a jeruzsálemi templomban, amikor látomásában megjelent előtte az Úr, és szöveget hallott: „Szent, szent, szent a seregek Ura, teljes mind a széles föld az ő dicsőségével!“. Ézsaiás nem tartotta méltónak magát arra, hogy Istent szemtől szembe láthassa, megrendülésében így kiáltott fel: „Jaj nékem, elvesztem, mivel tisztátalan ajkú vagyok... hiszen a seregeknek Urát látták szemeim“. Ekkor egy szeráf az oltárról vett eleven szénnel érintette meg a próféta ajkát s ezzel tisztává és alkalmassá tette őt a tanításra. Ezután hallotta az Úr szavát: „Kit küldjek el, és ki megyen el nekünk?“. Ézsaiás boldogan felelt: „Ímhol vagyok én, küldj el engemet!“. Ettől kezdve a hit bátorságával és a reménység merészségével hirdette Isten megbocsátó jóságát és megtartó erejét, biztatott és reményt keltett a szabadító eljövételében.

Ézsaiás várakozása és reménysége évszázadok múltával teljesedett be, amidőn megszületett a názáreti kisgyermek, hogy a hívő emberek és próféták álmait és várakozásait betöltse. Ez a kisgyermek Jézus volt. Ő nem úgy jött és a várakozásokat nem úgy töltötte be, mint ahogyan azt csodákkal teljes módon várták tőle. Ő ember volt, emberi módon született és váltotta valóra a várakozásokat. Életeszménye és tanítása két kösziklán épült fel. Az egyik Isten atyáságába vetett rendíthetetlen hit, és a másik a kettős szeretetparancs.

A szeretet a legszentebb emberi tulajdonság, amely képes hozzásegíteni ahhoz, hogy emberhez méltó módon éljünk. Jézus első parancsolata így hangzik: „Szeressed azért az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, és teljes elmédből és teljes erődből“. Szeresd őt, aki életünket adja és megtartja, aki megajándékoz minket sok-sok talentummal, aki örködik felettünk, aki segít minket minden nemes vágyunk megvalósításában. Istenhez csak a szeretet érzésével kapcsolódhatunk. „Szeresd felebarátodat, mint magadat“ — ez Jézus második parancsolata. Aki

nem szereti embertársát, akit lát, hogyan szeretheti Istent, akit nem lát? Aki nem szeretetből szolgál, hogyan szolgálhatja becsülettel Istent és felebarátját? Aki nem szeret, hogyan bocsáthat meg még hetvenhét-szer is? Aki nem szereti felebarátját, hogyan érezhet felelősséget a segítségre szoruló, szenvedő embertársért? A szeretet teszi valóban emberré az embert. Ez volt Jézus evangéliuma, örömmüzenete. Ezt tanította és ezzel töltötte be az egyetemes emberi várankozást.

Az egyik legszebb keresztény ünnepünk felé közeledünk. A várankozás és készülődés idejét éljük. Karácsony ünnepétől várjuk a szeretet, jóakarat, békesség, öröm, boldogság ajándékát, az igazi pihenést és lelki táplálékot. Azonban ha őszintén vizsgáljuk önmagunkat, akkor felismerjük, hogy valahol lelkünk legmélyén mégis ott van a félelem, a rettegés és nyugtalanító kérdés: megérdemeljük-e, hogy karácsony mindezt elhozza számunkra? Érdemesek vagyunk-e arra, hogy meghalljuk az anyagi üzenetet? Megérdemeljük-e, hogy Jézus és Istenországa munkásai annyi áldozatot hoztak a mi boldogságunkért? Méltók vagyunk-e, hogy karácsony ünnepe örömeivel és szépségével beköszöntsön hozzánk?

Félelmünket oszlassa el Isten jóságában és megtartó erejében való hit, mert: „akik az Úrban bíznak, erejük megújul, szárnyra kelnek, mint a saskeselyűk, futnak és nem lankadnak meg, járnak és nem fáradnak el!“ És ha halljuk a jó Isten szavát: „Kit küldjek el?“ — feleljünk mi is úgy, mint Ézsaiás: „Imhol vagyok én, küldj el engem!“ Isten szeretete, mint eleven szén megtisztítja lelkünket és méltóvá teszi otthonunkat, egész életünket karácsony ünnepére. Ámen.

NAGY ENDRE

VÁRANKOZÁS

Péld 23,18b

Érdemes megfigyelni, hogy miként viselkednek az emberek, amikor egy vasútállomáson a vonatra várnak. Amíg még messze az érkezés ideje, többnyire mindenki nyugodtan viselkedik. Egymással beszélgetnek, vagy a váróterem padjain üldölgélnak, könyvet, vagy újságot olvasnak. Szinte úgy tűnik, mintha egy időre elfelejtenék, hogy tulajdonképpen miért tartózkodnak az állomáson. Aztán, amint telik az idő és egyre jobban közeledik a vonat érkezésének ideje, fokozatosan elszáll a nyugalom. Az imént még nyugodtan olvasó egyszer csak órájára tekint, becsukja és elteszi a könyvét, majd veszi a csomagját és kimegy a peronra. Az egymással társalgók is már arról kezdenek beszélni, hogy nemsokára érkeznie kell a vonatnak. Az emberekben így növekszik fokról fokra az izgalom és elhatalmasodik rajtok egy belső idegesség, ami tulajdonképpen nem más, mint a várankozás lelkiállapota. Ennek a lelkiállapotnak külső megnyilvánulási formája a készülődés: az emberek a sín pár mellé állnak, arcukkal arra fordulnak ahonnan a vonatnak érkeznie kell és mindenki úgy próbál elhelyezkedni, hogy mikor a vonat megáll, lehetőleg ajtó mellé kerüljön. Így lesz egyre lázasabb a készülődés, és amikor a vonat befut

az állomásra, az addig várakozó emberekben tetőpontra hág az izgalom. Ha egy ilyen folyamatot figyelemmel kísérünk, tanúi lehetünk a várakozást kísérő sajátos lelkiállapotnak.

Vallásos életünkben most egy olyan ponthoz érkeztünk el, amely hasonló a bemutatott képhez. Az egyházi naptár szerint ezt a vasárnapot advent első vasárnapjának nevezzük. Ez számunkra azt jelenti, hogy négy hét, pontosabban huszonhat nap választ el karácsony megérkezésétől. Mint a vonatra váró utasokban, bennünk is fokozatosan kialakul a várakozás lelkiállapota. Lassan beszélgetéseink témájává válik ez a gondolat, és egyre gyakrabban mondjuk vagy halljuk: bizony nemsokára itt van karácsony! Talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy ebbe a várakozásba mindenki bekapcsolódik. Hiszen nincsen egyetlen ember sem, aki ne várná ezt a felnőtt és gyermek számára egyaránt megörvendezett ünnepet. Elmondhatjuk, hogy ebből a szempontból nincs különbség közöttünk. A különbség legfeljebb abban a módban van, ahogyan várjuk a karácsonyt. Nézzük meg hányféle formája van a várakozásnak.

Van aki egyszerűen közömbösen tudomásul veszi az egészet, és azontúl nem érdeklí, számára ezzel be is van fejezve minden. Az ilyen embernél nincs is semmi külső jele a várakozásnak, nem látható rajta a készülődés legapróbb nyoma sem.

Helyes-e ez a viselkedés? Nem, mert a lélek közönyét, felszínes világot árulja el. Az ilyen viselkedés már nem is nevezhető várakozásnak.

Mások lázas készülődéssel néznek az ünnep elé. Kora reggeltől késő estig fáradságot nem ismerve tevékenykednek azért, hogy ne érje őket készületlenül az ünnep. Ezernyi gond gyűl ilyenkor a készülődő ember fejére: rendbe kell tenni a lakást, nagytakarítást kell rendezni. A lakásnak, az udvarnak egyetlen sarka sem maradhat rendetlenül. A szabónál meg kell sürgetni a megrendelt öltönyt vagy kabátot, hogy az az ünnepre feltétlenül készen legyen. Hát még hol van a bevásárlás? Ellátni jobbnál jobb ételekkel és italokkal a konyhát, hogy majd az ünnepnapokon bőségesebben terüljön meg a máskor szerényebb asztal. Aztán jön az ajándékok beszerzése. Családtagjainknak, barátainknak ajándékokkal akarunk kedveskedni. A távol levő ismerőseinknek üdvözlőlevelet küldünk. Ilyen és hasonló gondok között telnek a napok és az ember nem ér rá ezenkívül semmi másra, még arra sem, hogy templomba menjen.

Helyes-e a várakozásnak ez a formája? — tesszük fel újra a kérdést. Nem helyes, mert bár az elmondottakra mind szükség van, mégis egyoldalú az ilyen várakozás. Elhanyagolja azt, ami még ennél is fontosabb.

Aztán — hála Istennek — vannak olyanok is, akik számára a karácsonyvárás főleg a lélekben való felkészülést jelenti; akik érzik, hogy arra a nagytakarításra ilyenkor főképpen az elhanyagolt léleknek van szüksége. Az ilyen ember — bármilyen sok dolga is legyen — mindig meghallja azt a lélekhez szóló, „halk és szelíd hangot“, amelyet a hétköznapok zaja sokak számára elnémit. Az ilyen ember nem hanyagolja el a külső készülődést, de minden vasárnap meghallja a harangok imádságra hívó szavát is, mint ahogy e mostani alkalommal is azok vannak itt a templomban, akiknek lelkéig eljutott ez a hang.

És ez a helyes várakozás. Minthogy a helyes élet is ez: a lélek és a test harmóniája, a lelki és testi igények összhangja, nem pedig az egyik elhanyagolása a másik rovására.

Beszédem bevezető részében a vonatra váró utasok lelkiállapotát próbáltam bemutatni. Visszatérve a képhez, nézzük meg, hogy a járműre váró embert tulajdonképpen miért tölti el az izgalom? Két fő okból: 1. Szeretne feljutni a vonatra: nem akar lemaradni. 2. Az emberek többsége nem üres kézzel utazik, legtöbbjének sok és nehéz csomagja van, így a felszállás sokkal nehezebb.

A karácsonyi várakozás egyik fő célja is az kell legyen, hogy lélekben feljussunk a szeretet ünnepének jézusi magaslatára. Ne maradjunk le, mint a későn érkező, hanem legyünk utasai az evangéliumi szeretet eszmevonatának.

Ne utazzunk üres kézzel. Karácsonyt nem várhatjuk üres lélekkel. Mielőtt elérkezne hozzánk az áldott ünnep, lelkünket fel kell csomagolnunk az örök evangéliumi értékkel: a hit, szeretet, az önzetlen jószág ajándékaival. Természetesen ez sem olyan könnyű és kényelmes, mintha üres kézzel utaznánk, de az út végén kárpótol a nyújtott lelki gazdagság. Ezen a vasárnapon egy képzeletbeli állomás hangszórója szólal meg és hangját küldi minden vallásos lélek felé: hívó ember figyelj! Napkelet felől fény, világosság közeledik hozzád. Mint ahogy a mozdony reflektorfénye belehasít a sötét éjszakába, úgy világítja be lelked sötétjét a közeledő karácsonyi csillag. Fordulj arccal arrafelé ahonnan a fényt várod, mert hozzád és érted jön.

Az adventi időszakban lázas készülődéssel törekedj arra, hogy minél felkészültebben érjen az ünnep. Rendezz nagytakarítást, tisztíts ablakot, adj ajándékokat, küldj üdvözlőleveleket, de mindezt a lelkedben is. Az igazi várakozást és készülődést lelkednek művelése, múlhatatlan értékkel való gyarapítása jelentse. Ha így cselekszel, utad végcéljánál majd meglátod: „a te várakozásod meg nem csalatkozik“. Ámen.

Egyházi Képviselő Tanács

A *harmadik évnegyedi gyűlését* október 14-én tartotta D. dr. Kovács Lajos püspök és dr. Barabássy László főgondnok elnöklete alatt. E. K. Tanács által tárgyalta ügyek:

a febr. 21—okt. 10 közötti időben elnökiileg elintézett fontosabb közgazgatási és gazdasági ügyekről szóló jelentés; a székelykeresztúr—udvarhelyi egyházkör 17 egyházközségében tartott püspöki vizitáció (ápr. 13—30); lelkésztovábbképző tanfolyam (júl. 26—aug. 6); a Missziói Bizottság okt. 13-i ülésének jegyzőkönyve; márc. 6—7 napjain tartott Főtanács leiratai; lelkészneveléssel kapcsolatban: hallgatóink lelki nevelése, hiterősítő előadások, legáció, ösztöndíj és tanulmányi segély megállapítása, szakvizsgai és lelkészképesítő vizsgai jegyzőkönyvek, külföldi ösztöndíj vizsga jegyzőkönyve; D. dr. Erdő János rektori jelentése az 1982—83. tanévről; Teológiai Intézet Tanácsának jegyzőkönyvei; D. dr. Erdő János jelentése az Egyesült Államokban jún. 17—júl. 8 között tartott „Minns“ előadásairól; Gazdasági és Pénzügyi Bizottság jegyzőkönyvei.

Az ülésen bensőséges megemlékezés történt D. dr. Kovács Lajos afia püspökké választásának 10. évfordulójáról. Dr. Barabássy László főgondnok és D. dr. Erdő János főjegyző, valamint a gyűlésen jelen levő Iulian Sorin vallásügyi hivatali igazgató méltatták az ünnepeltnek eredményes egyházépítő munkásságát.

Az *E. K. Tanács negyedik évnegyedi gyűlése* december 3-án volt. Tárgysorozatán szerepeltek:

okt. 11—dec. 1 közötti időben elnökiileg elintézett fontosabb adminisztratív és gazdasági ügyekről szóló jelentés; a Missziói Bizottság dec. 2-i ülésének jegyzőkönyve; lelkésznevelési ügyek: Lelkészképesítő és Énekvezérképesítő Bizottságok jegyzőkönyvei; 1982—83. tanév I. félévére érvényes ösztöndíjak és tanulmányi segélyek megállapítása; Teológiai Intézet Tanácsának jegyzőkönyve; a kolozsvár-napocai 3. sz. Monostori egyházközség megalakulásáról szóló jelentés; Nyugdíj- és Segélypénztár Vezető Tanácsa ülésének jegyzőkönyve; az 1983. évi Főtanács által eszközlendő választások előkészítése; Gazdasági és Pénzügyi Bizottságok jegyzőkönyvei; az egyházi központ 1983. évi költségvetésének megállapítása és személyi változások.

Egyházköri közgyűlés

A *székelykeresztúr-udvarhelyi* egyházkör november 7-én Székelyudvarhelyen tartotta évi rendes közgyűlését dr. Molnár István, Lőrinczi Lajos felügyelőgondnokok és Báró József esperes elnöklete alatt. Közgyűlés a következő ügyeket tárgyalta:

esperes évi jelentése; a szórványgondozásról, család és beteglátogatásról, a valláserkölcsi nevelésről szóló jelentések; az egyházi fegyelmi szabályzattervezet véleményezése; pénztárvizsgáló bizottság jelentése és az egyházkör költségvetésével kapcsolatos ügyek.

A vasárnapi istentisztelet szószéki szolgálatát Fazakas Dénes oklándi lelkész, az énekvezéri teendőket Keresztes Sándorné homoródszentpáli énekvezér végezte.

Közgyűlésen az egyházi központot D. dr. Erdő János főjegyző és Andrásfi György előadótanácsos képviselték.

Lelkészi értekezletek

A *harmadik évnegyedi* értekezleteket október 5—8. napjain tartották meg a tordai, segesvári, székelyudvarhelyi és bölöni egyházközségekben. Az értekezletek tárgysorozatán: *A Nemzeti Kulturális Patrimónium hatáskörébe tartozó tárgyak őrzése, megóvása és javítása. A lelkészek és keblitanácsosok feladatai* c. közérdekű, és *A vallásos ember és az egyház* c. teológiai előadás szerepelt. A közérdekű előadást Gyulai Pál múzeológus, a teológiai dr. Szabó Árpád tartotta.

Dr. Lőrinczi Mihály ny. lelkész *Jób könyvének párbeszédei* címen a tordai és Zsigmond Cs. Attila lelkész *Jelenések könyve* címen a székelyudvarhelyi értekezleten tartott előadást.

A *negyedik évnegyedi* értekezletek december 7—11. napjain voltak Kolozsvár-Napocán, Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Brassóban. A közérdekű értekezlet tárgya: *A Szocialista Demokrácia és Egység Frontja, egész népünk egységakarátának és akciójának kifejezője. A lelkészek és a keblitanácsosok részvétele a SZDEF akcióban* c. előadás volt, szerzője Török Áron. A teológiai értekezlet D. dr. Erdő János *Emberszolgálatunk alapelvei*, c. előadását tárgyalta. Sándor Bálint lelkész *Jeremiás próféta* címen a kolozsvár-napocai, és Zsigmond Cs. Attila *Az ember teremtése I. Mózes könyvében* címen a székelyudvarhelyi értekezleten tartottak felolvasást. Az előadásokat részletes megbeszélés követte.

Lelkésznevelés

A *Protestáns Teológiai Intézet 1982—83. I. félévi előadásai* dec. 18-án fejeződtek be. A félévi vizsgaszesszió 1983. jan. 5-től 31-ig tart.

Legáció. Teológiai hallgatóink karácsonykor legátusi minőségben eredményes szószéki szolgálatokat végeztek a különböző egyházközségekben.

Személyi változások

Kinevezések: *Nyitrai Levente* komjászegi lelkész okt. 1-től a székely-szentmihály-bencédi egyházközségbe neveztetett ki rendes lelkésznek.

Október 1-től gyakorló segédlelkésszi kinevezést kapott *Balázs Tamás* a komjászegi, *Buzogány Sándor* az iklandi és *Rüsz Domokos* a brassói egyházközségbe.

Felekezeti Teológiai Konferencia

A hazai teológiai intézetek szokásos évi konferenciáját — sorrendben immár a 40-iket — a Protestáns Teológiai Intézetben rendezték meg nov. 9-én. A gyűlésen részt vettek az ortodox, protestáns és katolikus egyházak képviselői, a teológiai intézetek és szemináriumok rektorai, igazgatói, tanárai, az egyházi lapok szerkesztői, teológiai doktorok és doktorjelöltek. Megnyitó beszédében dr. Péntek Árpád rektor felmérte az eddig megtett utat, amely 1964. márc. 28-tól napjainkig a keresztény ökumené szellemében, a hazai egyházak közötti jobb megismerést és együttműködést szolgálta az országépítés és a béke érdekében.

A konferencia tárgyát az Egyházak Világtanácsa vancouver-i nagygyűlésének témája képezte, melyet három előadás dolgozott fel: dr. Aurel Jivi, a nagyszebeni Ortodox Teológiai Intézet asszisztense: *Jézus Krisztus, a világ élete*; dr. Hans Klein, a Protestáns Teológiai Intézet nagyszebeni ágazatának tanára: *A világ, az emberi élet helye*; dr. Cezar Vasiliu, a bukaresti Ortodox Teológiai Intézet asszisztense: *Az élet védelme, Isten iránti kötelesség* címen.

Az előadásokat részletes megbeszélés követte; a konferencia a konkluziók összefoglalásával ért véget.

Másnap, nov. 10-én a konferencia részvevői dr. Ovidiu Șincai egyetemi előadótanár előadását hallgatták meg, aki *Szocialista társadalmi életünk demokratizmusa, megnyilvánulási vonásai és formái. Románia Szocialista Köztársaság választási rendszere* címen a közelgő néptanácsi választások időszerű kérdéseivel foglalkozott.

Lelkészi közmunka Kilyénben

A sepsiszentgyörgyi egyházkör tíz lelkésze: Májay Endre esperes, Bedó Béla, Fekete Dezső, Kiss Károly, Máthé Sándor, Nagy Zoltán, Székely János, Török Áron és Rüsz Domokos, valamint Szabó Dezső kolozsvári lelkész okt. 18-án közmunkát végeztek a kilyéni leányegyházközségben. 1977. évi földrengés által súlyosan megrongált műemlék-templom rövidesen beinduló helyreállítási munkálatait készítették elő. A lelkészek takarítást végeztek az épület körül, pótolták a hiányzó és a megrongálódott cserepeket, a padlásról az utolsó tetőjavítás alkalmával otthagytott törmeléket letakarították; hasonló tisztogatást végeztek a toronyban is. A közmunka özv. Péter Gáborné gondnok szeretetvendégségével ért véget. Reméljük, hogy az értékes műemlék-templom restaurálása 1983-ban megkezdődik.

Külföldi tanulmányút

Kiss Alpár, volt brassói segédlelkész a chicagói Meadville/Lombard Unitárius Teológiai Főiskolán, mint ösztöndíjas hallgató, 1982—83-ban továbbképző tanulmányokat folytat.

Bibliotheca Unitariorum

Dávid Ferenc halálának 400. évfordulója alkalmából, a Siklóson tartott nemzetközi kollokvium kezdeményezésére, 1981-ben jött létre a *Bibliotheca Unitariorum* címet viselő nemzetközi alapítvány, Hága székhellyel. Célkitűzések: a 16. században publikált, ma már alig hozzáférhető unitárius és szabadelvű teológiai munkák hasonmás kiadása.

Az alapítvány elnöke dr. Jan van Goudoever (Hollandia), szerkesztő bizottságának elnöke dr. Klaniczay Tibor akadémikus professzor (Magyarország), tagjai: dr. Erdő János, dr. Ferencz József püspök, dr. John Godbey (USA), dr. A. de Groot (Hollandia), dr. E. J. Kuiper (Hollandia), dr. M. Lienhard (Franciaország), dr. H. J. McLachlan (Anglia), dr. Pirnát Antal (Magyarország), J. Schippers (Hollandia), dr. L. Szcuzcki (Lengyelország), dr. J. Verduyck (Belgium) és dr. J. H. Williams (USA).

Az alapítvány első kiadványa az 1580-ban megjelent, Dávid Ferenc igazolását szolgáló *Defensio Francisci Davidis* c. munka.

350 évvel ezelőtt halt meg Gusztáv Adolf

1632. nov. 16-án esett el a harmincéves vallásháború lützeni csatájában. A svéd királyt mint az európai protestantizmus megmentőjét tisztelték.

1983 Luther Márton éve

A reformátor születésének 500. évfordulója alkalmából az evangélikus egyház emlék-istentiszteleteket, előadásokat és ünnepélyeket rendez azokban a városokban, melyek kapcsolatban állnak Luther életével és reformátori tevékenységével, mint pl. Eisleben, Erfurt, Magdeburg, Wittenberg, Drezda.

Id. Sütő Béla, bútorfestő asztalos, a vargyasi unitárius egyházközség oszlopos tagja, 88 éves korában, december 29-én elhunyt. A bútorfestés és fafaragás elismert székely művésze volt. Tiszta népi forrásból táplálkozott; a múlt maradandó értékeit vette át és a ma emberének otthonát s életét szépítette velük. Festett mennyezetei és karzatai, faragott szószék koronái és csillárjai díszítik többek között a kökösi, nagyajtai, felső-rákosi, homoródújfalusi, datki, székelyderzsi templomainkat, és őrzik emlékét.

HALOTTAINK

Harringtonné Szánthó Vilma, a New York-i Community Church ny. vallásoktató lelkésze, október 15-én, 69 éves korában súlyos szenvedés után, Santa Fe-ben (Új Mexico) elhunyt. Hamvait október 31-én a New York-i Community Church temploma alatti sírboltban helyezték örök nyugalomra.

Szánthó Vilma 1913. január 15-én Aldobolyon, Kovászna megyében született. Teológiai tanulmányait az 1931—36. években az egykori Unitárius Teológiai Akadémián, majd 1937—38-ban a chicagói Meadville Teológiai Főiskolán végezte és szerzett unitárius lelkészi oklevelet. 1939-ben Donald Harrington amerikai unitárius lelkész élettársa lett, és attól kezdve férje mellett haláláig a különböző egyházközösségekben és szervezetekben fejtett ki értékes lelkészi és társadalomszolgálati munkát. 1981-ben vonult nyugalomba. Új hazájában is mindvégig egyházunk és népünk hű, szolgálatkész barátja maradt.

Hadházy (Veszelovszky) Iván Pál, volt székelykáli unitárius lelkész, 36. életévében, november 17-én, autóbaleset folytán elhunyt. November 22-én temették el a kolozsvár-napocai Házsongárdi temetőben.

Hadházy (Veszelovszky) Iván Pál 1947. április 15-én született Kolozsvárt. Teológiai tanulmányait a Protestáns Teológiai Intézetben végezte. Mint segédlelkész 1972. okt. 1-től a marosvásárhelyi, 1973. dec. 1-től a székelykáli egyházközösségben szolgált. 1975. ápr. 1-el lemondott lelkészi állásáról és világi pályára lépett.

Emlékük legyen áldott!

Előfizetőink figyelmébe

A Keresztény Magvető előfizetési díja az 1982. évben belföldön és a szocialista országokban évi 100 lej, amelyet belföldön a lelkészi hivatalok útján vagy közvetlenül az egyházi központban (3400 Cluj-Napoca, Lenin út 9) lehet kifizetni.

Magyarországi olvasók a Posta Központi Hirlapiroda külföldi előfizetési osztálya — Budapest, VII. Lövölde tér 7 sz. — fiókjánál fizethetnek elő. A többi szocialista országokból az ILEXIM — Departamentul Export-Import Presă, P.O. Box 136—137 — telex: 11226, București, str. 13 Decembrie nr. 3 címre kell fizetni.

Az előfizetési díj a nyugati országok részére 200 lej, mely összeg ugyancsak az ILEXIM — Departamentul Export-Import Presă, P.O. Box 136—137 — telex: 11226, București, str. 13 Decembrie nr. 3 címre fizetendő.

Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. (II. kötet. A bevezető tanulmányt írta és a kötetet sajtó alá rendezte B. Nagy Margit.) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982. 408 l.

Élmény- és eseményszámba ment pár évtizeddel ezelőtt Kelemen Lajossal Kolozsvár utcáit járni. Szavai nyomán megszólaltak a várfalak, templomok, polgárházak és paloták. Rendre levetették a többszöri átépítés során rájuk rakódott gipsz- és malterréteget, s a még itt-ott kikanaláló, épen maradt ablak- és ajtókeretek révén felcsillant a ház XVIII—XVII. századi vagy még korábbi képe. S a házak szellemi megidézéséből rendre utca- és városkép állott össze. A történelmi rétegek borította utcákról a házak belsejébe, udvarába, szobáiba is elkalauzolt Kelemen Lajos, megidézve egy-egy épen megőrzött vagy leírt berendezést értékes bútorokkal, kandallóval, festményekkel. S az igazi mesterfogás csak ezután következett, mert a holt tárgyak rendre mesélni kezdtek rég volt gazdáikról, főúri és polgárcsaládokról, akik a város, Erdély vagy a tudományos-irodalmi élet történetébe írták be nevüket. És a múltat egy-egy találó anekdota tette színessé, érzékletessé.

Ha idegen hallgatta Kelemen Lajos magyarázatait, csak ámult, s szinte biztos, hogy megkérdezte kolozsvári ismerősét: ki is ez a Kelemen Lajos, honnan e végtelennek tűnő tudása. A válaszból pedig megtudhatta, hogy ő a város és egész Erdély egyik legismertebb történésze, aki unitárius kollégiumi tanárként kezdte pályáját, majd 1918-tól az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárának szentelte életét. Ide gyűjtötte be a vidéki kúriák és kastélyok kallódó gyűjteményeit, létrehozva a középkori Erdély történetének páratlan értékű forrástárházát. De beszállítás után maga is átolvasta a legtöbb anyagot, miközben rendezgette-rendszerezte, s ha tudományos katalógust — mindnyájunk veszteségére — nem is állított össze, ő maga volt az élő kalauz, aki minden érdeklődőnek kezébe adta a keresett iratköteget, s levélben is részletes tájékoztatást nyújtott egy-egy kérdéskör kolozsvári dokumentumairól.

Hosszas betegsége, majd halála után úgy tűnt, hogy hatalmas tudását a sírba vitte. Hiszen többnyire az 1910-es és 1920-as években közzétett rövid, a nagyközönségnek szánt írásain kívül alig néhány tudományos értekezés és szövegkiadás maradt fenn utána, s ezeket is már csak a könyvtárak őrizték. Igaz, iskolát teremtett. Majd mindegyik történészünk tőle tanulta a levéltári kutatómunka módszertanát, sőt a kutatási téma

kiválasztására is kapott ösztönzést. De az öt tisztelő hálás tanítványok — a modern kor szükségletének megfelelően — rendre szakosodtak, s elsősorban a szakirodalomnak dolgoztak. Az a nagyközönségnek és szakembereknek is egyforma bőkezűséggel mért művészet-, művelődés- és családtörténeti tájékoztatószolgálat, amit évtizedeken át egymagában Kelemen Lajos biztosított, folytatás nélkül maradt.

Hogy a Mester még sem vitt mindent a sirba, azt a régi folyóiratok rorgatói, s a Kelemen Lajos-bibliográfiát ismerők sejtették, tudták. Elszórt írásainak közkinccsé tétele könyvkiadásunk sürgető feladata volt. A művészettörténész tanítvány, B. Nagy Margit érdeme, hogy 1977-ben Kelemen születésének századik évfordulójára sajtó alá rendezte a még 1957-ben összegyűjtött, előkészített, de nyomdába nem került írások egy részét. Miként a címe jelezte, elsősorban művészettörténeti tanulmányokból állt össze a kötet. Örömmel forgattuk, olvastuk, ismertettük, de éreztük, hogy az „igazi“ Kelemen Lajos-i örökség közzététele még hátra van. Erre csak most, öt évvel később, a *Művészettörténeti tanulmányok* II. kötetének megjelenésekor került sor.

Az öt fejezetbe sorolt 53 írás Marosvásárhelyről, Kolozsvárról, vidéki kastélyokról, templomokról és udvarházakról, régi műtárgyakról valamint híres művészekről szól. A függelékben pedig Hobán Jenő interjúja olvasható, melyben Kelemen Lajos a Házsongárdi temető nagy halottairól beszél. Az egész anyag gerincét kétségtelenül „A kincses város“-hoz, Kolozsvárhoz fűződő írások alkotják, a többi fejezet is minduntalan ide utal. Nem véletlen ez, hiszen a múlt század végétől hat évtizeden át élt itt Kelemen Lajos, tanúja volt a századvég vidékies, kis városa ébredésének, s ezzel egyidőben a nagy építkezéseknek, a műemlékek pusztulásának. Belső indíttatásból is, de utóbb mint a Múzeum-Egylet tisztviselője, hivatalából kifolyólag mindent elkövetett, hogy mentse, megőrizze, ami a múlt emléke. Írásainak jó része éppen figyelmeztetés céljával született. Egy-egy értékes épület veszélyeztetettségével, lebontásával kapcsolatos. Máskor meg örömmel értesít valamely jól sikerült renoválásról, a mérszréteg alól kiszabadított szép kőfaragvány megőrzéséről. Rendre maga is krónikásává válik a város történetének, a házak átalakulásának, s a századfordulót megelőző időkről a még élő idősebb nemzedéktől, a könyvtarak, s mindenekelőtt a levéltár dokumentumaiból kap — gyakran már az építkezés mozzanataira is fényt vető — pontos adatokat. A század elején közzétett, ma már ritkaságnak számító *Kolozsvári kalauza*, s az azt kiegészítő részlettanulmányok e kötetben megjelent szövege is valószínűleg sétára hív, városnézésre, a gyakran látott belvárosi épületek újralfedezésére.

Mint arra B. Nagy Margit bevezető tanulmánya is rámutat, Kelemen Lajost munkája, hivatala elsősorban Kolozsvárhoz és az itteni levéltárhoz kötötte. Ritkán szánhatta rá magát az akkori időkben még nagyon körülményes, sok időt és pénzt igénylő terepmunkára, vidéki kutatásra. De így is 18 vidéki kastély, kúria és templom adatait, olyan részletes leírását nyújtja építészettörténeti, genealógiai és címertani szempontból, hogy az olvasónak az a benyomása, Kelemen betéve ismerte Nagy Iván genealógiai munkáját, összes emlékiratainkat és építészmesztereink névjegyzékét, stílusát. S ma már — kevés kivétellel — az, amit ő még láthatott: egy-egy épülethomlokzat, berendezés, könyvtár — szintén a múlté, csak az ő íásaiból rekonstruálható. A IV. fejezetben ismer-

tetett műtárgyak, ötvösmélekek, szőnyegek is annyira szétszóródtak, hogy e kötet leírásai a hozzájuk fűzött kommentárokkal együtt hézagpótlóak. Van közöttük ipartörténeti írás is (a batizi kőedénygyárról), s egy remek — csak részben megvalósított — terv az unitárius egyház klenódiumainak összegyűjtéséről és lefényképeztetéséről.

S végül a Házsongárdi temető. Ide jutott Kolozsvár legtöbb hajdan-volt lakója. Így vált ez a sírkert közel négy évszázad várostörténetének tükrévé. Sem öelötte, sem őránána senki sem ismerte úy e helyet, mint Kelemen Lajos. Neki még megadatott, hogy a század elején teljes patinájával, pompázó sírköveivel és felirataival híressé vált temetőt kutathassa. Ő kezdeményezte a Kohn Hillel- és Zsakó Gyula-féle 1911-es első tudományos sírkőösszeírást, s ő volt az, aki minden nevesebb halott életútját vagy szép emlékmű keletkezési történetét oly színesen tudta előadni. Ez az interjú csak sejteti, milyen otthonosan mozgott — időben és térben is — a Házsongárd nagy halottjai között, s örökre sajnálhatjuk, hogy nem maga írta le temető-sétáit szakszerű jegyzetekkel. Akkor talán a viszonyítósók, meghatározások pontosabbak lettek volna, s könnyebben rögzíthetnők néhány elveszett sírkő helyét. Különben itt nyugszik a két Pákei Lajos is meg a grafikusművész Tóth István, akikről egy-egy írás szól a kötetben, s immár húsz éve maga Kelemen Lajos, akinek sírját nehézségek árán sikerült újra megváltani.

Felkészültsége, íráskészsége alapján Kelemen Lajos írhatott volna terjedelmes város-, művelődés- vagy művészettörténeti összefoglaló munkát. A tudományos élet örök vesztesége, hogy, minden biztatás ellenére sem írt. Hanem a jelenlegi kötet sokféle, fél oldalastól nyolc-tíz oldalig terjedő írása között a legsikerültebbek külön műfaji jellegzetességeket viselnek magukon. Ilyen például *A Toldalagi-Korda-palota*. Lírai, hangulatkeltő bevezetéssel indít, jellemzi az egész Király utcát (ma Augustus 23 utca), s a régi zenélő órához hasonlított épületek közül ragadja ki pont ezt a házat. S ő az, akinek zenélni kezd az óra, s elmondja „mennyi érdekes, szomorú és vidám történet, mennyi ábránd, remény, csalódás, beteljesült vagy összetört boldogság emléke rejtőzik“ benne. Utána a ház építtetői kapcsán több száz évet átfogó genealógiai visszatekintés következik, fordulatosan, jellemrajzokkal, anekdotákkal, majd maga a telekvásárlás, építkezés legfontosabb adatai tárulnak elénk (a levéltár mindent megőrzött), várostörténeti vonatkozások említése s a pontos művészettörténeti leírás után az egyes szobák, lakosztályok berendezéséről, lakóiról, azok életéről kapunk felvilágosítást. Renoválást szorgalmazó sorokkal ér véget az írás. Minden benne van, ami lényeges tudományos szempontból, s még élvezetes, olvasmányos lehet a nagyközönségnek. Mert ha az építkezési iratokból többet emel ki, adattárrá válik a szöveg, ha nem fűszerezi néhány anekdotával, unalmas a családtörténet. Így együtt: szórakoztató és tanulságos is.

Külön kell szólnunk B. Nagy Margit munkájáról. Nem annyira a szöveggondozást, mint a jegyzetelést illetően. Imponáló anyagismerete. Ismeri a legújabb és teljes szakirodalmat. Utal Kelemen Lajos esetleges tévedéseire, a műemlékekben azóta beállott változásokra, s olyan alapos az egyes épületekre vonatkozó, sokszor Kelemen Lajosnál sem szereplő régi valamint napjainkig terjedő új bibliográfiát mellékel, hogy ily módon kézikönyvvé kerekedik, mai értelemben is tudományos jellegűvé válik a kötet.

A könyv unitárius vonatkozásainak se szeri, se száma. Kelemen Lajos nem elfogult egyházával, vallásával szemben, bőven ír katolikus, református, sőt ortodox emlékekről is, de minthogy unitárius kollégiumi állása majd egyházi vonalon viselt tisztségei voltak, az unitárius templomok, kegytárgyak soha sem kerülték el figyelmét. Tőle tudjuk meg, milyen polgárházak állottak 1899-ig az Unitárius Kollégium új épülete helyén, hogyan nézett ki az 1938-ban elpusztított Ürmössy-ház, s kik voltak egyházi szerepet is játszó lakó-tulajdonosai, miként festett a főtéri templom a XVII. században, mikor az unitáriusok használták. A XIV. századi múltra visszatekintő püspöki lak, a Bel-Monostor utcai lengyel unitárius papi-és imaház, a Híd utcai Hertel (Dávid Ferenc)-ház, a XVIII. század végén épült unitárius templom s a pár évvel későbbi régi kollégium-épület mind megismerhető e könyv lapjairól. Külön írásokat szentel a kolozsvári egyházközség régi klenódiáinak és keleti imaszönyegeinek. A vidéki unitárius központok közül a zsinatok székhelyéül szolgáló Ádámos, a híres embereket útnak indító Torockó, a papjairól ismert Szentgerice továbbá Csokfalva, Nyárádszentmárton és Nyárádszentlászló képezik egy-egy írás tárgyát. A Házsongárdi temető legnevesebb halottjai között is sok az unitárius, nem egy díszes síremlékét az unitárius egyház emeltette.

Végül meg kell említenünk, hogy a kötet több írása először a Keresztény Magvetőben illetve az Unitárius Közlönyben jelent meg, melyeknek állandó támogatója és munkatársa volt Kelemen Lajos.

Gaal György

Binder Pál: *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1982. 397 l.

Egy nép története soha sem csak az övé, hanem a vele együttélő vagy szomszédságban levő népeké is. Úgy előadni az eseményeket, ahogy azok a valóságban megtörténtek, a legfontosabb követelménye a történelem irásának. Egy nép történelmi múltjának valósága, oknyomozólag igazolt ténye oly szent, mint nemzeti élete. Kihangsúlyozni azt a történelmiényt, ami az együttélő népek és nemzetiségek életének jellemzője, közös céljaiknak mélyen emberi vágya, egy történetírónak legfontosabb kötelessége.

Binder Pál könyve a legszigorúbb tény- és adatmegállapítások igazságának felsorolása mellett hazánk középkori életét tekinti át a különböző nemzetiségek együttélése igazolható adatainak ismeretében. A városok vegyes nemzetiségű lakossága mellett akadtak különböző etnikumú falusi települések is, ahol az együttélést a békés egymás mellett élés szolgálatába állított elvek és törvények szabályozták. A szerző szerint mindenekelőtt figyelembe kell vennünk, hogy a fogalmak és elnevezések esetében nem lehet a mai fogalmainkkal élnünk. A középkorban az etnikai nemzetnél nagyobb hangsúlyt nyer a társadalmi hovatartozás, sőt még a vallási is. Csak így lehet megérteni Havasalföld, Moldva, vagy Erdély vegyes lakosságú városainak életét, a váltásos közigazgatás vezetését.

Minket közelebbről a Kolozsvárra vonatkozó adatok érdekelnek, annál is inkább mert történeti jellegzetességek és tények nyerne magyarázatot, egyben igazolást Binder Pál könyve nyomán. A kolozsvári unitárius egyházközség XVI—XVII. századból származó klenodiumai kettős darabok: kehelyben, tányérban, kancsóban, és kettős azonos feliratúak is, magyar és német nyelven. A kettős gondnokság ténye évszázadokon át fennállt. Városi főpapjaink névsora fényt vet arra a tényre is, hogyan lehetett unitárius püspök a XVII. században Radeczki Bálint, magyarul nem tudó lengyel hittestvérünk. (A német etnikai közösséget képviselte.)

Kolozsváron nem csak az unitárius főpapi váltás követte szigorúan a nemzeti paritás elvét, de a templom használata is: „A Kolozsvárra anynyira jellemző váltásos rendszer egyik jellegzetessége volt, hogy páros években — amikor a város élén magyar főbíró állott —, a Szent Mihály- vagy Nagytemplomban magyarul, a páratlan években pedig szászul prédikáltak. A Nagytemplomból kiszorult náció pedig a Szent Mihály-főtemplom mellett épült Szent János-kápolnát, az ún. Kistemplomot használta.“ (222. l.) Az együttélő két nemzetiség és kétnyelvű unitárius gyülekezet életében ellentétet, mely etnikai eredetű lett volna, a történetírás nem jegyzett fel. Ez a békés együttélés nem csak Kolozsvárra, de minden helyiségre jellemző, amint azt Binder könyvéből megismerhetjük. Minket közelebbről érdekel a közös életnek másik igazolt ténye is, a Kollegium vezetését illetően: „Az 1568-as unió többek közt azt is előírta, hogy szász rektor után magyar következzen, azután megint szász és így tovább. Eszerint az unitárius kollégium élén a XVIII. század elejéig felváltva álltak magyar és szász, illetve porosz vagy lengyelországi német rektorok, ugyanakkor a szász rektornak magyar lektora, a magyar rektornak pedig szász lektora kellett legyen.“ (227—228. l.) Binder Pál könyvét olvasva, akarva akaratlanul magávalragad az igazi történész tárgyilagossága az ismert és fellelhető forrásokhoz való szigorú ragaszkodása, a tények, melyeket nem kell igazolni vagy cáfolni, mert önmaguk helyett beszélnek. És még egy nagyon fontos dolog: minden magyarázat, kommentár nélkül magávalragad az a szellem ami „Közös múltunk“ ismeretéből kisugárzik, az az építő, békés, a mindennapi életet elősegítő összhang, ami a feudális kor együttélő nemzetiségeit jellemezte, és amelynek emlegetjük kézzelfogható nagy példait: Budai Nagy Antal, vagy Dozsa közös arcát. A népet szerető embernek öröme, hogy Binder könyvét megírta és a Kriterion azt közkinccsá tette. A jegyzetekkel és forrásközlésekkel ellátott értékes történelmi munkát és szellemét ajánljuk minden olvasónak.

Szabó Dezső

Pascal: *Gondolatok*. Válogatta és a jegyzeteket összeállította Szegő Katalin. A bevezetőt Bajor Andor írta. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1982. 287 l.

Értékes könyvet adott az olvasó kezébe a Kriterion könyvkiadó, a Téka sorozatban, amidőn a „Nagy reánk kérdező“ — Blaise Pascal — jegyzeteit, „Gondolatok“ címen megjelentette.

Blaise Pascal (1623—1662), akit zsenge korában már „csodagyermekként“ emlegetnek, rövidre szabott, beteges életét a tudomány és a vallás szolgálatába állította. Tudományos munkásságának eredményei közül csak

egy néhányat említünk meg: az első számoló szerkezet elkészítése, a Pascal-féle csigavonal törvényeinek a leírása, a Pascal-féle háromszög, a szivattyú elméletének a kidolgozása, egyik előfutára a valószínűségszámításnak és a játék matematikának.

Pascal a katolicizmust megújítani akaró janzenizmus lelkes híve. Ennek védelmében írta meg vitairatát a jezsuiták ellen, a „Vidéki levelek“ címen. A kereszténység hitvédelmének megírására is készült. Korai halála miatt munkáját nem fejezhette be. Halála után jegyzeteit „Gondolatok“ címen adták ki.

A jelen kiadás Léon Brunschvicg (1869—1944) filozófiatörténész és Pascal-kutató kritikai kiadását követi, a válogatás az első teljes magyar kiadás alapján készült.

A „Gondolatok“ a lelki élet gazdag mezejére vezetik el az olvasót. Az ember szellemi-lelki megnyilvánulásai, tudomány és vallás, az élet értelme és célja, a szórakozás és játék kérdései szólnak meg és önismertetre indítanak. „Meg kell ismernünk önmagunkat — mondja Pascal — még ha nem is segít hozzá bennünket az igazság megtalálásához, legalább arra jó, hogy rendet teremtsünk életünkben, márpedig ennél nincsen helyesebb dolog.“

A válogatást és a jegyzetek összeállítását Szegő Katalin végezte.

R. E.

SEMĂNĂTORUL CREȘTIN

Revista Bisericii Unitariene din R.S.România

Anul 88

Nr. 4

1982

CLUJ-NAPOCA

CUPRINSUL

Ziua Republicii	189
---------------------------	-----

STUDII

Dr. André Gounelle: Mesaj unic pentru lumea de azi	190
Dr. Árpád Szabó: Noi puncte de vedere în studiul religiei Vechiului Testament	195
Lajos Kelemen: Vechile monumente ale parohiei Adămuș	208
Adám Kónya: Istoricul bisericii unitariene din Chilieni	210
Géza Ferenczi: Contribuții la dezlegarea inscripției runice secuiești din biserica unitariană de la Crăciunel (jud. Harghita)	214
Dénes Benczô: Cimitirul unitarian din Mărești	220
István Lakatos: Dorințele omului bătrîn	223

LUCRĂRI OMILETICE

Mózes Nyitrai: Respectul vieții	226
István Kovács: Să căutăm omul	228
Uriași și pitici	230
Kálmán Kőkösi: Renaștere	232
István Kovács: Încă nu e târziu	235
Zoltán Szabó: Așteptarea noastră se realizează	237
Endre Nagy: Așteptare	238

VIATA BISERICESCA ȘI ȘTIRI	241
--------------------------------------	-----

RECENZII	246
--------------------	-----

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church in R. S. Romania

Volume 88

1982

Number 4

CLUJ-NAPOCA

CONTENTS

The Republic Day 189

STUDIES

Uniform Message in the Changing World, A. Gounelle 190

Recent Aspects for the Study of the Old Testament Religion, Á. Szabó 195

Adámus—Ádámos and its Old Relics, L. Kelemen 208

The Story of the Unitarian Church from Chilieni — Kilyén, Á. Kónya 210

Data Concerning the Deciphering of the Runic Characters, G. Ferenczi 214

The Unitarian Cemetery of Meresti—Homoródalmás, D. Benczõ 220

Wishes of an Old Man, I. Lakatos 223

SERMONS

The Respect of Life, M. Nyitrai 226

Seeking the Man, I. Kovács 228

Giants and Dwarfs, I. Kovács 230

Rebirth, K. Kökösi 232

It is not yet Late, I. Kovács 235

Our Expectation will be fulfilled, Z. Szabó 237

Expectations, E. Nagy 238

CHURCH LIFE — NEWS 241

BOOK REVIEW 246

Redacție — Editorial Office

3400 Cluj-Napoca, Bdul Lenin nr. 9. R. S. Romania, Tel. 146—09

Intreprinderea Poligrafică Cluj, Municipiul Cluj-Napoca, cda. nr. 3038/1983

